

Czy klauzula nadzwyczajnej zmiany stosunków ulegnie „nadzwyczajnej zmianie”? Neoinstytucjonalny paradygmat klauzuli *rebus sic stantibus* w obliczu multikryzysu

Will the Extraordinary Change Clause Undergo an „Extraordinary Change”? The Neo-Institutional Paradigm of the *Rebus Sic Stantibus* Clause in the Face of Multi-Crisis

Abstract

Recently, we have observed the phenomenon of multi-crisis, a multicausative crisis characterized by uncertainty and unpredictability in social life, including economic life. During this period of extraordinary volatility, the *rebus sic stantibus* clause is gaining importance. This multi-crisis forces a redefinition of the clause and a paradigm shift in its functionality. The aim of this study is to examine this clause in circumstances of extraordinary change. The premise of this research is to confront the clause within the framework of new institutional economics, which is becoming a research method in the economic analysis of law. This redefinition of the clause may occur against the backdrop of broader paradigm shifts and phenomena such as protectionism, deglobalization, and digitalization, and consequently, changes in the axiology of law. This study undertakes an analysis that goes beyond the standard dogmatic analysis of the legal institution of the *rebus sic stantibus* clause, but addresses the axiological and paradigmatic level within the legal system (the division of private law into civil and commercial law, the unification of law, the growing importance of soft law, and the privatization of public law). It seems that the *rebus sic stantibus* clause may acquire a broader axiological significance in the justice perspective.

SŁOWA KLUCZOWE: prawo prywatne, prawo zobowiązań, klauzula *rebus sic stantibus*, neoinstytucjonalizm, zmiana paradygmatu, multikryzys, aksjologia prawa

KEY WORDS: private law, contract law, *rebus sic stantibus* clause, neo-institutionalism, paradigm shift, multi-crisis, legal axiology

1 | Wprowadzenie i założenia badawcze

„Świat pogrążony jest w głębokim i wielorakim kryzysie”^[1]. Jesteśmy świadkami i uczestnikami kopernikańskich zmian na świecie, które skutkują poważnymi kryzysami (ekonomicznymi, politycznymi, społecznymi, klimatycznymi, demograficznymi, migracyjnymi, moralnymi), które znacząco zmieniają „normalne” okoliczności^[2]. Kryzysy pandemiczne, globalizacji (przy fundamentalnej zmianie koncepcji liberalnego kapitalizmu jako najefektywniejszego systemu produkcji dóbr i usług), demokracji (jako pożądanej formy rządu) lub automatyzacji, robotyki, sztucznej inteligencji i przetwarzania dużych zbiorów danych, stanowią wyzwania^[3]. Obecny stan określa się niekiedy mianem „multikryzysu”, podkreślając wielopłaszczyznowość współczesnych wyzwań, a także nadzwyczajność i turbulentność zmian^[4]. Według definicji słownikowej „multikryzys” oznacza „kryzys dotyczący wielu dziedzin życia”^[5]. Sytuację niepewności potęguje kryzys legitymizacyjny, związany z rewaloryzacją demokracji partycypacyjnej oraz podawaniem w wątpliwość dalszej integracji w ramach UE

¹ Ulrich Brand, *Die Multiple Krise Dynamik und Zusammenhang der Krisendimensionen, Anforderungen an politische Institutionen und Chancen progressiver Politik* (Berlin: Heinrich-Böll-Stiftung, 2009), 1.

² Zvonimir Lauc, Marijana Majnarić, „EU Legal System and Clausula Rebus Sic Stantibus” *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series (ECLIC)*, t. V (2021): 785.

³ Lauc, Majnarić „EU Legal System”, 785.

⁴ W por. do stanu poprzedniego, choćby sprzed 2007 r., czyli sprzed kryzysu finansowego.

⁵ Teresa Smółkowa, „Multikryzys”, [w:] *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1985-1992*. Cz. 1, A-O, red. Teresa Smółkowa (Kraków: Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego, 1998), 318.

kosztem integracji selektywnej czy różnicującej^[6] (tu: jako unifikacji prawa prywatnego).

Na tym tle celem opracowania jest analiza prywatnoprawnej klauzuli nadzwyczajnej zmiany stosunków (*rebus sic stantibus*, w skrócie: „r.s.s.”) w obliczu multikryzysowości^[7]. Klauzula r.s.s. w dobie multikryzysu wydaje się podstawową instytucją modyfikacyjną, która pozwala przenieść pierwotne zamierzenia stron umowy do nowych, nadzwyczajnie zmienionych stosunków. W tym sensie nadzwyczajna zmiana stosunków staje się „sytuacją zwyczajną” i „punktem odniesienia”^[8].

Ambicją badawczą nie jest jednak dogmatycznoprawna analiza klauzuli r.s.s. jako klasycznej konstrukcji prawa cywilnego, ale spojrzenie na r.s.s. przez pryzmat prawa zobowiązań w obrocie gospodarczych w ujęciu szerszym – instytucjonalnym, prawnomiędzynarodowym, prawnoekonomicznym, stabilizującym oraz opozycyjnym wobec interwencjonizmu państwa (zakres badawczy).

W pracy zastosowano metodę dogmatycznoprawną przy uwzględnieniu podejścia interdyscyplinarnego. Na styku prawa i ekonomii uwzględniono metodę ekonomicznej analizy prawa^[9] w obszarze instytucjonalnym (w nurcie „nowej ekonomii instytucjonalnej”, w skrócie: „NEI”) ^[10].

⁶ Na wyzwania zw. z multikryzysem nakłada się podstawowy dylemat legitymizacji instytucji, które miałyby być powołane do rozwiązywania problemów kryzysowych. Może o tym świadczyć choćby debata nt. federalizacji UE, utworzenia armii europejskiej, uwspólnotowienia długu podczas pandemii, itp. Ów kryzys legitymizacji dotyczy różnicowania integracji w sferze prawnej. Zob. Piotr Tosiek, „The European Union in multi-crisis: towards differentiated legal integration?” *Review of European and Comparative Law*, nr 1 (2022): 158.

⁷ Zakres badawczy nie dotyczy więc dogmatycznoprawnej analizy samego przepisu. W tym aspekcie należy odesłać do piśmiennictwa. Zob. np. monografie: Adam Brzozowski, *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania. Klauzula rebus sic stantibus* (Warszawa: C.H. Beck, 2014), *passim*; Jerzy Bieluk, *Nadzwyczajna zmiana stosunków i jej wpływ na zobowiązania (klauzula rebus sic stantibus). Komentarz praktyczny z orzecznictwem* (Warszawa: C.H. Beck, 2020), *passim*.

⁸ Bieluk, *Nadzwyczajna*, X.

⁹ Ekonomiczna analiza prawa jako metoda interdyscyplinarna ma wypełniać lukę w metodzie dogmatycznej. Zob. Dawid Van Kędzierski, „Metodologia i paradygmat polskich szczegółowych nauk prawnych” *Transformacje Prawa Prywatnego*, nr 3 (2018): 25, 33.

¹⁰ Pod kątem zdefiniowania NEI w świetle kryzysów zob. np. *Nowa ekonomia instytucjonalna wobec kryzysu gospodarczego*, red. Stanisław Rudolf (Kielce: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomii i Prawa, 2012), *passim*.

2 | Klauzula r.s.s. a NEI – hipotezy badawcze

Należy przy tym wyodrębnić wiązkę hipotez osadzonych w konkretnym nurcie badawczym. W ramach kanonu NEI istnieją trzy podstawowe teorie: teoria kosztów transakcyjnych (1), uprawnień własnościowych (2) oraz ekonomiczna teoria kontraktów (3)^[11].

Ad 1. Koszty transakcyjne korzystania z mechanizmów rynkowych wiążą się z efektywnością gospodarowania, a więc z ofertowaniem oraz negocjowaniem i monitorowaniem kontraktu; przy czym „człowiek kontraktujący” łamie formalne i niepisane reguły kontraktowania, jeśli uzna to za korzystne^[12]. W świetle ekonomicznej analizy prawa obecność klauzuli r.s.s. w systemie prawnym jest uzasadniona odwołaniem do „modelu kontraktu kompletnego”, czyli takiego wyobrażenia o umowie, gdzie „prawo ma na celu pomoc w rekonstruowaniu umowy kompletnej”^[13]; inaczej rzecz ujmując, do takiej konstrukcji umowy, która zawiera uzgodnienia, co do alokacji wszystkich ryzyk łączących się z jej wykonaniem^[14]. Wynika to z trudności przewidywania wszystkich postanowień składających się na idealną umowę kompletną, jako że koszty transakcyjne, m.in. informacji, są zbyt wysokie^[15]. Multikryzysowość zwiększa zarówno stopień ryzyka

¹¹ Sławomir Czech, *Od konfliktu do kooperacji. Instytucjonalizacja konfliktu interesów zbiorowych w szwedzkim modelu gospodarczym* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2019), 55.

¹² Czech, *Od konfliktu do kooperacji*, 56-57.

¹³ Koncepcja kontraktu kompletnego, bądź niekompletnego wywodzi się z tradycji *common law*. W kontrakcie kompletnym przewidziano jeszcze przed zawarcie umowy takie postanowienia, które przewidują rozwój sytuacji i potencjalne zmiany, zatem kontrakt taki nie wymaga renegotjacji i pozwala na redukcję kosztów transakcyjnych. W przypadku kontraktu niekompletnego (*incomplete contracts*) umowa nie jest „zamknięta” w tym sensie, że nie nastąpiła identyfikacja wszystkich zdarzeń, mogących wystąpić podczas jej realizacji. Kontrakty niekompletne wiążą się z ryzykiem nadzwyczajnej zmiany stosunków (społecznych, gospodarczych, politycznych), co uelastyczniać ma klauzula r.s.s. Zob. Agnieszka Chrisidu-Budnik, „Asymetria informacji na rynku zamówień publicznych” *Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne*, nr 32 (2020): 87.

¹⁴ Zuzanna Kłusek, „Klauzula *rebus sic stantibus* – ekonomicznoprawne ujęcie rozumienia nadzwyczajnej zmiany stosunków w obliczu przemian społeczno-gospodarczych po 2020 r.” *Transformacje Prawa Prywatnego*, nr 1 (2025): 10.

¹⁵ Kłusek, „Klauzula”, 10. Por. „Ekstremalna niepewność co do rezultatu przedsięwzięcia, jakim jest inwestycja funduszu VC w *start-up*, powoduje, że umowa inwestycyjna może cechować się „niekompletnością”. Trudno jest przewidzieć wszystkie możliwe scenariusze [...]”. Zob. Włodzimierz Kuc, „Charakterystyka

kontraktowego, jak i nieprzewidywalność okoliczności^[16], a końcowo wpływa na koszty transakcyjne^[17].

Ad 2. Intuicyjnie można przyjąć założenie, że kryzysy wpływają na kształtowanie nowej rzeczywistości w sferze regulacyjnej i gospodarczej. Konkretny przykład głębokiego kryzysu (np. hiperinflacja w PRL) funkcjonuje w ramach zmieniającego się paradygmatu na poziomie ustrojowym gospodarki, a także w obrębie przeobrażeń strukturalnych dla prawa zobowiązań^[18]. Jak słusznie wykazuje Teresa Mróz, polskie powojenne ustawodawstwo było wzorowane na prawie Związku Radzieckiego, przez co w KC z 1964 roku wprowadzono różne typy własności, tym samym wypaczając klasyczną konstrukcję prawa własności^[19]. Jak dalej konsekwentnie dowodzi Autorka: „w gospodarce nakazowo-rozdzielczej stosowano decyzje administracyjne jako narzędzie obrotu gospodarczego. Była to więc próba wyeliminowania umowy, a przede wszystkim fundamentalnej zasady prawa obligacyjnego, którą jest zasada swobody umów. Podobnie uczyniono z klauzulą *rebus sic stantibus*”^[20]. Jednak nawet w modelu gospodarki socjalistycznej jako opozycyjnego do modelu rynkowego przydatność r.s.s. jest niezachwiana. Instytucja ta może być eliminowana w sposób

umowy inwestorskiej”, [w:] *Klauzule w umowie inwestycyjnej w start-upie*, red. Małgorzata Sieradzka (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Uczelni Łazarskiego, 2025), 80.

¹⁶ Nan Jia, et al., *Polycrisis: A Framework for Understanding Multiple Crises in the Metacoupled World*.

¹⁷ Ograniczona racjonalność, oportunizm i specyfika aktywów to główne czynniki przyczyniające się do generowania kosztów transakcyjnych, podczas gdy podpisywanie umów jest metodą ich redukcji. Ograniczona racjonalność to cecha rozbieżności w informacjach posiadanych przez strony umowy. Zob. Marzena Lemanowicz, „Theory of Contracts in the Light of New Institutional Economics. The Specificity of Agricultural Contracts” *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*, nr 4 (2018): 100.

¹⁸ Rafał Mańko, „Wybrane relikty prawne epoki realnego socjalizmu w polskim prawie cywilnym – analiza zmiany funkcji społecznej instytucji prawnych w następstwie transformacji ustrojowej” *Studia Iuridica*, t. LXVI (2016): 207. I tamże Autor wskazuje, że okres funkcjonowania gospodarki uspołecznionej nie stanowi ciągłości dla i został transformacyjnie przerwany: na rzecz zdominowania kultury prawnej prawem prywatnym. O r.s.s. w ujęciu historycznym por. Kazimierz Przybyłowski, *Klauzula „rebus sic stantibus” w rozwoju historycznym* (Lwów: Redakcja Pamiętnika Historyczno-Prawnego, 1926), *passim*.

¹⁹ Teresa Mróz, „The Code of Obligations – the Basis for the Continuity and Permanence of the Institutions of the Civil Law (Especially the Obligation Law) in Poland” *Miscellanea Historico-Iuridica*, nr 2 (2024): 105.

²⁰ Ibidem, 105.

ustawowy i odgórny, ale jej rola modyfikacyjna dla stron w wymiarze „sprawiedliwych instytucji” jako konstytucji onto-etycznej dla stron umowy pozostaje aktualna^[21]. Rację ma Andrzej Szumański, że argumentacja o nieprzydatności r.s.s. w gospodarce socjalistycznej (z uwagi na jej podłoże inflacyjne i związek gospodarką rynkową) miała jedynie podbudowę ideologiczną i nie wytrzymała próby czasu (już doktryna lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku forsowała *de lege ferenda* przywrócenie r.s.s. do porządku prawnego)^[22]. Stąd zakładać można, że klauzula r.s.s. w prawie prywatnym może mieć wyraźne powiązanie z transformacją ustrojową (demokratyzacji czy liberalizowania bądź ograniczania swobód wolno-rynkowych) – transformacja ta dokonuje się w realiach multikryzysu^[23].

Ad 3. Zagwarantowanie „sprawiedliwych instytucji” (*vide supra*) obok zapewnienia własności prywatnej wiąże się z zasadą wolności zawierania umów^[24]. Jednak swoboda ta – w świetle koncepcji o racjonalnym „człowieku kontraktującym”^[25] (*homo contractus*) – w konwencji NEI napotyka

²¹ Marcin Pieniążek, „Teoria obietnicy w umowach wzajemnych na tle poglądów P. Ricoeura”, [w:] *Integracja zewnętrzna i wewnętrzna nauk prawnych*, cz. 1, red. Marek Zirk-Sadowski, Bartosz Wojciechowski, Tomasz Bekrycht (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014), 116. I tamże: „Chciałbym wskazać, że działalność sądów, modyfikujących treść postanowień umownych ze względu na błąd, czy też – w polskim systemie prawa – z uwagi na treść klauzuli *rebus sic stantibus*, należy umieścić na płaszczyźnie sprawiedliwych instytucji”.

²² Andrzej Szumański, *Renegocjacja umów w międzynarodowym obrocie gospodarczym. Studium prawnoporównawcze* (Kraków: Wydawnictwo UJ, 1994), 227.

²³ Co więcej klauzula r.s.s. (przynajmniej jako pochodna zasady swobody umów) może mieć znaczenie ustrojowe i wiązać się z porządkiem publicznym. Zasada równości stron, kontradyktoryjności, zasada zdatności arbitrażowej i zasada autonomiczności klauzuli arbitrażowej, a także autonomia stron w wyborze prawa, zasada dobrej wiary, *pacta sunt servanda*, *rebus sic stantibus*, ochrona praw nabytych, stanowią zasady podstawowe dla polskiego porządku prawnego. Zob. Bartosz Ziemblicki, „Klauzula porządku publicznego ze szczególnym uwzględnieniem instytucji *punitive damages*”, [w:] *Rządy prawa i europejska kultura prawna*, red. Andrzej Bator, Joanna Helios, Wioletta Jedlecka (Wrocław: E-wydawnictwo-Uniwersytet Wrocławski, 2014), 99.

²⁴ „Optymalnym rozwiązaniem jest zagwarantowanie każdej jednostce prywatnej sfery działania za pomocą wdrażania zasad sprawiedliwości. Taką sferę działania zapewniają dwa warunki: własność prywatna i zasada wolności zawierania umów!”. Zob. Wacław Stankiewicz, „Instytucjonalna teoria kontraktów – presja ekonomii i prawa” *Ekonomia*, nr 4 (25) (2013): 276.

²⁵ Mowa o niekompletnym charakterze umowy w granicach racjonalności. Zob. Alain Brunet, Franck César, *Contract Management Contractual Performance*,

na instytucje jako „instrumenty redukujące niepewność w wymianie”^[26]. Instytucjami są reguły gry; innymi słowy – stworzone społeczne ograniczenia, strukturalizujące interakcje między ludźmi, do których zalicza się „reguły formalne (prawo) oraz nieformalne ograniczenia (konwencje, normy zachowań itp.)”^[27]. W duchu NEI należałoby postawić więc hipotezę, że r.s.s. stanowi instytucję sprawiedliwościową i korygującą niepewność, która z gruntu nacechowana jest aksjonormatywnie.

3 | W kierunku „nadzwyczajnej zmiany” paradygmatu

Analizę „nadzwyczajnej zmiany stosunków” należy wpisać w kontekst zmiany paradygmatu, rozumianej według koncepcji Thomasa Samuela Kuhna, a więc koncepcji mającej prowadzić do transformacji nauki i jej radykalnej zmiany (rezygnacji z linearnego rozwoju nauki, apoloizując potencjał zmian rewolucyjnych w nowych paradygmatach)^[28]. Taka sytuacja jest możliwa, kiedy naukowcy uświadamiają sobie nieuchronność prowadzenia nowatorskich i odzégnujących się od istniejących w tradycji danej dziedziny badań („rewolucja naukowa”) ^[29].

Jak systematyzuje Filip Cieplý, w naukach prawnych, zwłaszcza w teorii prawa i jego poszczególnych dogmatykach, założenia określające paradygmat badawczy wydają się być „konglomeratem trzech zasadniczych,

Renegotiation, and Claims: How to Safeguard and Increase Profit Margins (Cham: Springer, 2021), 66.

²⁶ Marian Gorynia, *Studia nad transformacją i internacjonalizacją gospodarki polskiej* (Warszawa: Difin, 2007), 51.

²⁷ Gorynia, *Studia*, 51.

²⁸ Balázs Fekete, *Paradigms in Modern European Comparative Law. A History* (Oxford: Bloomsbury Publishing, 2021), 14-16. Por. Vasso Kindi, „Kuhn and Philosophy”, [w:] *Rethinking Thomas Kuhn's Legacy*, red. Yafeng Shan (Cham: Springer, 2024), 187-208. Por. Wade D. Hands, „The Sociology of Scientific Knowledge. Some Thoughts on the Possibilities”, [w:] *New Directions in Economic Methodology*, red. Roger Backhouse (Abingdon, UK: Routledge, 1994), 77-78.

²⁹ Bartosz Chrzyszcz, „Paradygmat według koncepcji Thomasa Samuela Kuhna. Analiza metodologicznoprawna” *Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis*, nr 1 (2021): 46.

w dużej mierze konkurujących ze sobą, nurtów myśli filozoficzno-prawnej: logiki i etyki klasycznej, odwołujących się do wartości prawdy i sprawiedliwości, oświeceniowego racjonalizmu i utylitaryzmu oraz aksjomatów pozytywistycznych^[30]. Nowy instytucjonalizm jako zmiana paradygmatu koncentruje się na czterech podstawowych kierunkach badawczych – deglobalizacji i sankcjach, dynamice konkurencji, organizacjach hybrydowych oraz społecznej odpowiedzialności biznesu^[31].

Wobec powyższych uwag należy podzielić analizę klauzuli „nadzwyczajnej zmiany stosunków” na dwie podstawowe płaszczyzny. Na pierwszej płaszczyźnie ułożyć można problematykę związaną z szerszym ujęciem dogmatycznym w swojej odsłonie aksjologicznej (aksjologii prawa). Na drugiej płaszczyźnie umieścić trzeba kwestie obecnych kierunków rozwoju paradygmatu wobec czterech wskazanych, konkretnych wyzwań.

³⁰ Filip Cieplý, „Uwagi w przedmiocie paradygmatu nauk prawnych” *Studia Prawnicze KUL*, nr 2 (2017): 27.

³¹ Mike W. Peng, et al., „Toward an Institution-Based Paradigm” *Asia Pacific Journal of Management*, t. L (2022): 353. Koncepcję zmiany paradygmatu wypracował także Niklas Luhmann. Zob. Detlef Horster, „Paradigmenwechsel in der Systemtheorie (Einführung)”, [w:] *Niklas Luhmann: Soziale Systeme*, red. Detlef Horster (Berlin: Akademie Verlag, 2013), 1-4. A także Gunther Teubner, który pisał, że ekonomia prawa stylizuje się jako wynik zmiany paradygmatu, całkowicie zastępując starsze moralno-polityczne orientacje prawa, a w swoim roszczeniu do wyłączności nie toleruje żadnych innych paradygmatów obok siebie. Szczególnie polega na swoim historycznym zwycięstwie w nowoczesnych porządkach społecznych, na ogólnospołecznej, dziś praktycznie ogólnościowej, instytucjonalizacji racjonalności ekonomicznej. To jest z pewnością jej wielka siła. Zdaniem Teubnera nie sposób uciec od argumentu, że współczesne społeczeństwo jest społeczeństwem ekonomicznym, i że współczesne prawo musi rozwijać formy prawne, które są odpowiednie dla rynku i odpowiednie dla gospodarki. Jednocześnie jest to jednak wielka słabość ekonomii prawnej, ponieważ rozum ekonomiczny nie posiada wyłącznie przywileju ogólnospołecznej instytucjonalizacji. Zob. Gunther Teubner, „Altera Pars Audiatur: Das Recht in der Kollision anderer Universalitätsansprüche”, [w:] *Der Universalitätsanspruch des demokratischen Rechtsstaates*, red. Hans-Martin Pawlowski, Gerd Roellecke (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1996), 199.

4 | Pierwsza płaszczyzna badawcza – klauzula r.s.s. wobec aksjologii

4.1. Logika i etyka klasyczna

Maciej Koszowski zasadnie zauważa, że prawnu nie są bliskie metody charakterystyczne dla nauk formalnych, takich jak logika formalna (zwanych też naukami apriorycznymi), gdzie nowe twierdzenia (teorematy) wyprowadza się z przyjętych „z góry” założeń (tj. bez przeprowadzenia dowodów, co do prawdziwości aksjomatów), gdyż pewniki tworzą logiczny system, który jest samowystarczalny i zamknięty^[32]. Na płaszczyźnie badań prawa mechanizmy przeszczepione z nauk logicznych, pomimo wyraźnych starań ze strony pozytywistów prawnych, nie przyjęły się w metodologii prawa w takim sensie, że tworzyłyby konstrukcję teorematów bez faktycznego dochodzenia do własnych wniosków na podstawie zestawienia instytucji prawnych z rzeczywistością (prawo w ostatnim etapie musi odnaleźć swoje odzwierciedlenie w świecie fizycznym, zrywając z abstrakcyjnością)^[33]. W polskiej cywilistyce przyjmuje się, że „instytucja ta [r.s.s. – przy. własny] umożliwia sprowadzenie zasady *pacta sunt servanda* do racjonalnych ram i przeciwdziałania nadmiernemu formalizmowi w stosowaniu tej ostatniej zasady^[34], mogącemu prowadzić do rażąco niesprawiedliwych rozwiązań”^[35]. Instytucjonalne pytania teorii prawa umów to „pytania charakteryzujące się dużą abstrakcyjnością”, gdzie teoria prawa umów „odwołuje się do fundamentalnych zasad lub wartości”, takich jak sprawiedliwość (klauzula r.s.s. staje się instrumentem do realizacji „ochrony stron przed nadmiernymi trudnościami lub rażącymi stratami związanymi z nadzwyczajną zmianą okoliczności”)^[36]. Dogmatycznie umowa stron była uznawana „za odporną na interwencję państwa”, jednak „klauzula rebus

³² Maciej Koszowski, *Dwadzieścia osiem wykładów ze wstępu do prawoznawstwa*. Wydanie rozszerzone o trzy wykłady ze wstępu do nauki o państwie (Warszawa: Wydawnictwo CM, 2019), 38.

³³ Koszowski, *Dwadzieścia osiem*, 39.

³⁴ Formalizm i dogmatyzm przypisywany jest pozytywizmowi prawniczemu. Zob. Wojciech Łączkowski, „Aksjologiczne problemy stosowania prawa” *Roczniki Nauk Prawnych*, nr 3 (1993): 63.

³⁵ Bogusław Lackoroński, „Zmiany kursu franka szwajcarskiego a sytuacja prawna kredytobiorców – wybrane zagadnienia” *Zeszyty Prawnicze BAS*, nr 1 (45) (2015): 42.

³⁶ Szymon Osmola, „Teoria prawa umów. Autonomia, efektywność, sprawiedliwość” *Jurisprudencja*, t. XV (2021): 15-16.

sic stantibus stała się również doktryną ogólną”, przez co nieodłącznym elementem systemu prawa prywatnego jest interwencja państwa, jeśli jakieś wyjątkowe okoliczności uzasadniają taką interwencję dla utrzymania sprawiedliwości naprawczej lub dystrybutywnej^[37].

Wykształcanie się paradygmatu słusznościowego (albo: sprawiedliwościowego) ma charakter transformacyjno-twórczy: pozytywizm w ramach *pacta sunt servanda* ciąży ku zachowaniu trwałości kontraktowej i bezpieczeństwa obrotu; z kolei prawo naturalne dąży do sprawiedliwościowego stanowiska względem zmian okoliczności. Na ścieżce unifikacji prawa prywatnego dostrzegać można opozycyjność klauzuli r.s.s. względem *rebus sic se habentibus* (w skrócie: „r.s.s.h.”)^[38]. Inaczej rzecz ujmując, dochodzi

³⁷ Jeśli, zgodnie z moralnym fundamentem społeczeństwa, alokacja ryzyka stała się niesprawiedliwa, uzasadnione jest przywrócenie równowagi poprzez korektę alokacji ryzyka i korzyści poprzez interwencję państwa. Zob. Attila Menyhárd, *Promoting Social Justice in Private Law. Conference: XIV. Dies Lubj Iurisprudentiae. Ad hoc Legislation in Private Law* (Trnawa: Leges, 2019), 4.

³⁸ Wyrażenie to pojawia się później w komentarzu Bartolusa (1313-1357) do Digestów. Odnosząc się do tego samego fragmentu, wskazuje on, że wyrażenie „*quamdiu contrahi potest*” należy rozumieć jako oznaczające „tak długo, jak okoliczności pozostają niezmiennie” (*quamdiu rebus sic se habentibus*). Bartolus przechodzi dodaje aspekt dogmatyczny, używając słowa „*intelligi*” („być rozumianym jako”). W ten sposób umieszcza całą dyskusję na poziomie normatywnym i otwiera drogę do uogólnienia idei nadzwyczajnej zmiany stosunków. Zob. Pascal Pichonnaz, „From Clausula Rebus Sic Stantibus to Hardship: Aspects of the Evolution of the Judge’s Role” *Fundamina: A Journal of Legal History*, nr 1 (2011): 134. „Pierwsze podejścia niemieckiego prawa cywilnego do ujęcia słusznościowego, a dokładniej do adaptacji umowy, można odnaleźć w średniowiecznej doktrynie *ius commune*, a mianowicie w klauzuli *rebus sic stantibus*”. Hugo Grocjusz również posługiwał się domniemanym warunkiem „*si resmaneant quo sunt loco*”, choć rozumiał go nieco inaczej – jako „motywację” obietnicy. Według niego konieczne jest uwzględnienie stałości okoliczności w motywacji obietnicy. Grocjusz odrzuca zatem pogląd, że jakakolwiek obietnica powinna być ograniczona warunkiem dotyczącym stałości okoliczności panujących w chwili zawarcia obietnicy lub umowy” Większość kodyfikacji prawa naturalnego opowiadała się za odrzuceniem domniemanej zasady „*rebus sic stantibus*”, która byłaby wpisana w każdą obietnicę, w tym stosunek obligacyjny. Po ostatnim przypomnieniu zawartym w *Codex Maximilianeus Bavaricus Civilis* z 1756 r., który zawierał ogólną regułę dotyczącą klauzuli, Kodeks pruski z 1794 r. przyjął podejście restrykcyjne. Zob. Simona Geru, Andrei-Alexandru Solomon, *Metamorphoses & Chimaera in contract. Clausula rebus sic standibus versus pacta sunt*, 17. <https://www.centrulrobertianum.ro/cercul-de-hermeneutica-juridica/res/prelectiuni/Metamorphoses%20Chimaera%20in%20contract%20Clausula%20rebus%20sic%20standibus%20versus%20pacta%20sunt%20servanda%20-%20Simona%20Geru%2C%20Andrei%20Alexandru%20Solomon.pdf> servanda.

do konfrontacji dogmatycznej klauzuli r.s.s. w obszarze iusnaturalizmu względem iuskanonizmu^[39]. „Od restrykcyjnego i szczegółowego zastosowania w każdym indywidualnym przypadku, poprzez proces abstrakcji i uogólnień, przeszliśmy do zastosowania szerokiego i ogólnego”, a zmianę widać na przykładzie r.s.s.h.^[40].

W warstwie aksjonormatywnej transformacja dokonała się więc w kierunku odwrotnym do oczekiwanego – instytucja r.s.s. nie stała się mechanizmem zawarowanym na wypadek zmiany absolutnie „nadzwyczajnej” i ukonkretnionej, ale stała się mechanizmem stosowanym szerzej, a przyrodzona godność człowieka i dążenie do sprawiedliwości i równości uczyniło ją dostępną. Mimo prawniczych przesłanek samej klauzuli (jak wspomniano zagadnienia konstrukcyjnoprawne nie są objęte analizą, gdy opracowań w tym zakresie jest dostatecznie dużo), klauzula r.s.s. w toku ewolucji ukształtowała się jako instytucja reprezentująca „nieformalistyczne, dynamiczne i elastyczne spojrzenie na prawo”: w swojej pierwotnej formie (wywodzącej się od kanonistów i postgłosatorów), a następnie utrwalonej w epoce nowożytnej w dziedzinie *ius commune*, doktryna r.s.s. była „zbyt niejasna i nieprecyzyjna, ponieważ przesłanki jej zastosowania nie były ściśle określone”^[41]. Rozwój tej koncepcji rozpoczął się od „autorów racjonalistycznej szkoły prawa naturalnego”, którzy przyjęli doktrynę r.s.s., lecz z wieloma zastrzeżeniami: dopiero Hugo Grocjusz zawęził jej zakres zastosowania, a Samuel Pufendorf rozwinął przesłanki zastosowania^[42].

³⁹ Cynceron był pierwszym starożytnym autorem, który zauważył, że obietnice mogą zostać złamane. W swoim dziele *De officiis* jurysta opisuje przeszkodę proceduralną w reprezentacji. Bardzo ciekawym i ważnym momentem w analizie historii r.s.s. jest pogląd Seneki Młodszego („wszystko musi być takie samo, jak w chwili składania obietnicy”). Z kolei w swoim najsłynniejszym dziele, *Summa theologiae*, Akwinata (1221/1228-1274), wyraźnie stwierdził, że obietnica zależy od subiektywnej zdolności dłużnika do wywiązania się z niej. Zob. Dávidné Talabos, Nikolett Lukács, „A clausula rebus sic stantibus elv története és továbbfejlődési módzatai a német jogban, figyelemmel a porosz és osztrák magánjogra” *Tanulmányok*, nr 1 (2015): 51-53.

⁴⁰ María Lourdes Martínez de Morentin, „Sobre la construcción del principio *pacta sunt servanda rebus sic stantibus*, su aplicación a los contratos y estado actual de la cuestión” *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, t. LXI (2014): 340-341.

⁴¹ Encarnación Fernández Ruiz-Gálvez, „La alteración sobrevenida de las circunstancias contractuales y la doctrina *rebus sic stantibus*. Génesis y evolución de un principio jurídico” *Persona y Derecho*, nr 1 (2016): 291, 308.

⁴² Ruiz-Gálvez, „La alteración”, 308.

4.2. Racjonalizm i utilitaryzm

Zakładać należy, że zjawisko multikryzysu kierować będzie interpretację klauzuli r.s.s. w stronę podejścia coraz bardziej utilitarnego. W ramach klasycznego już sporu pomiędzy apologetami tzw. redukcjonistycznej koncepcji ekonomii (jako czysto opisowej nauki o wyborze ekonomicznym), opartej na pojęciach użyteczności oraz maksymalizacji użyteczności, a „badaczami opowiadającymi się za dopuszczaniem sądów wartościujących w tej nauce” sama kategoria użyteczności może nie być wystarczająca do „zrozumienia skomplikowanej natury wyborów ekonomicznych rzeczywistych jednostek osadzonych w konkretnych społecznościach”^[43]. Warto wskazać, że próbę znalezienia kompromisu pomiędzy dwoma spojrzeniami na naturę człowieka przeprowadzono w latach osiemdziesiątych XX wieku na gruncie krytyki „paradygmatu utilitaryzmu jednostki, jako podstawy wyjaśniania życia gospodarczego”, gdzie podważono tezę, iż jednostki w gospodarce podejmują działania przede wszystkim w oparciu o motywy racjonalne wynikające z poszukiwania warunków maksymalizacji swojej użyteczności (*homo oeconomicus*)^[44]. Wobec powyższego przyjmuje się, że państwo powinno chronić osobę pokrzywdzoną poprzez „konieczność ingerencji w świętą zasadę swobody umów”. Założenie to staje się „poważną deklaracją prawno-ekonomiczną”, według której na znaczeniu zyskuje ochrona praw podmiotowych w postaci klauzuli r.s.s., gdyż strona nie jest w stanie samodzielnie przewidzieć wszystkich skutków ekonomicznych umowy^[45].

4.3. Aksjomaty pozytywistyczne

W najnowszej uchwale SN dotyczącej klauzuli r.s.s. sąd uwypuklił, że nie istnieje możliwość doprecyzowania kryteriów z art. 357¹ k.c.^[46] „w sposób, który miałby walor uniwersalny, odnoszący się do wszystkich przypadków

⁴³ Bogusław Fiedor, Aleksander Ostapiuk, „Utilitaryzm versus aksjologiczne i społeczne uwarunkowania wyborów ekonomicznych”, [w:] *Etyka i ekonomia. W stronę nowego paradygmatu*, red. Elżbieta Mączyńska, Jacek Sójka (Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, 2017), 20.

⁴⁴ Fiedor, Ostapiuk, „Utilitaryzm”, 33.

⁴⁵ Łukasz Gołota, „Utilitaryzm w klasycznej ekonomii politycznej” *Stosunki Międzynarodowe*, nr 1 (2017): 158.

⁴⁶ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny (t.j. z 2025 r., poz. 769), w skrócie: „k.c.”

zastosowania klauzuli *rebus sic stantibus*”^[47]. Kryteria te powinny być wypełnione konkretną treścią w poszczególnych stanach faktycznych, ocenianych przez sądy. W tym wypadku sądy mają szeroki zakres swobody przy dokonywaniu ingerencji w umowę, co czyni klauzulę r.s.s. „prawem sędziowskim”, które pozwala „na takie ukształtowanie pomiędzy stronami stosunku prawnego, które sędzia uzna za najbardziej racjonalne i sprawiedliwe”^[48]. Dodatkowo przypomniano, że „odesłanie w art. 357¹ k.c. do zasad współżycia społecznego rozumiane jest jako nakaz uwzględnienia norm pozaprawnych, przede wszystkim zasad słuszności i uczciwego obrotu”.

Wojciech Robaczyński zaznaczył, że klauzula r.s.s. została wprowadzona właśnie na kanwie sprawiedliwościowej, gdy „ze względu na zaistnienie niezwykle, niekiedy wręcz katastroficznych okoliczności, wykonanie zobowiązania zgodnie z jego treścią może spowodować sprzeczne z zasadami sprawiedliwości konsekwencje, polegające na nieuzasadnionym wzbogaceniu jednej strony, przy jednoczesnym rażącym pokrzywdzeniu drugiej”^[49]. Trzeba powiedzieć, że jest to jednak inna kategoria ocenna – związana z wyrokowaniem – aniżeli wprost wyrażona w przepisie klauzula generalna „zasad współżycia społecznego”. Ujawnić trzeba w tym miejscu tendencje do niespójności aksjonormatywnej na poziomie transgranicznym. Według DCFR (ang. *Draft Common Frame of Reference*), a zatem Wspólnego Systemu Odniesienia jako projektu rekodyfikacji i modernizacji krajowych porządków prawa zobowiązań wobec rozwoju europejskiego prawa prywatnego^[50] – projektodawcy DCFR nie tylko przewidywali szerszy zakres zastosowania klauzuli, tak, aby jednoznacznie objąć także zobowiązania wynikłe z jednostronnych czynności prawnych (które nie są objęte zakresem art. 357¹ k.c.), ale także proponowali odmienne ujęcie aksjologiczne: zaakcentowano, że klauzulą objęte byłoby „ewidentnie niesprawiedliwe utrzymywanie związania zobowiązaniem dłużnika”^[51].

⁴⁷ Uchwała SN (7) z dnia 15 stycznia 2025 r., II CZP 17/24.

⁴⁸ Zauważyć trzeba, że uprzednio wyszczególnione kryterium „racjonalności” zostaje uzupełnione o kryterium „sprawiedliwościowe”.

⁴⁹ Wojciech Robaczyński, „Powrót klauzuli *rebus sic stantibus*” *Palestra*, nr 35 (11-12) (1991): 7.

⁵⁰ Maria Kaczorowska, „Rekodyfikacja prawa cywilnego w Polsce wobec rozwoju europejskiego prawa” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 3 (2009): 19.

⁵¹ Jacek Lachner, „Problematyka zmian umowy w związku z nadzwyczajną zmianą okoliczności” *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, nr 362 (2014): 248-249.

Wówczas sąd mógłby „zmienić zobowiązanie tak, aby było ono słuszne i sprawiedliwe w nowych okolicznościach”^[52].

W wymiarze ponadnarodowym również na gruncie Principles of European Contract Law (PECL) jako akcie prawa typu *soft law*^[53], w art. 6:111 ust. 3 lit. „b” PECL (*Change of Circumstances*), przewidziano kryterium słusznościowe i sprawiedliwościowe^[54]. Jeżeli strony nie dojdą do porozumienia w rozsądnym terminie, podejmując negocjacje w celu dostosowania umowy lub jej rozwiązania, na skutek nadmiernego obciążenia spowodowanego zmianą okoliczności, sąd może dostosować umowę w celu sprawiedliwego i słusznego podziału między strony strat i zysków. Dla przeciwwagi dostrzec trzeba, że wspomnianych kategorii aksjologicznych nie przewiduje The International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT), gdzie w Regułach UNIDROIT wskazano, że jeżeli sąd stwierdzi trudności, może, jeżeli jest to uzasadnione, dostosować umowę w celu przywrócenia jej równowagi (vide art. 6.2.3 ust. 4 lit. „b” Reguł UNIDROIT)^[55]. Występuje w tym wypadku kategoria nacechowana aksjologicznie, znana w polskim prawie jako „równowaga kontraktowa”^[56]. Jest to jednak kategoria odmienna od „słuszności”, czy „sprawiedliwości”.

⁵² Ibidem, 248.

⁵³ Piotr Machnikowski, „Opcjonalne prawo umów – zalety i ograniczenia”, [w:] *Wybrane zagadnienia polskiego prawa prywatnego. Księga pamiątkowa ku czci Doktora Józefa Kremisa i Doktora Jerzego Strzebinczyka*, red. Julian Jezioro, Krzysztof Zagrobelny (Wrocław: E-Wydawnictwo, 2019), 178.

⁵⁴ https://www.trans-lex.org/400200#head_101.

⁵⁵ <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2010/chapter-6-section-2/#1623699230922-d2d309a9-3929>. Warto wspomnieć, że w Zasadach PECL klauzulę *rebus sic stantibus* przewidziano w regulacjach dotyczących treści i skutków umów, natomiast w Regułach UNIDROIT zawarto w rozdziale 6, który poświęcony jest wykonywaniu zobowiązań. Istnieje więc „dowolność”, a przynajmniej niejednoznaczność, co do miejsca regulacyjnego, w którego ramach powinna mieścić się klauzula r.s.s. Zob. Piotr Kukuryk, „Treść umowy według Zasad europejskiego prawa kontraktów oraz Reguł międzynarodowych kontraktów handlowych UNIDROIT” *Zeszyty Naukowe/Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie*, nr 802 (2009): 134.

⁵⁶ Jak pisze Joanna Szumańska, „na skutek wystąpienia szczególnych zdarzeń, które diametralnie zmieniają sytuację kontraktową stron poprzez wystąpienie zazwyczaj nieprzewidywalnego zdarzenia pomiędzy zawarciem kontraktu, a jego wykonaniem” może dojść do nadzwyczajną zmiany okoliczności prowadzącej „do załamania równowagi kontraktowej stron”. Zob. Joanna Szumańska, „Prawo do modyfikacji umowy oraz do ograniczenia ryzyka jej niewykonania w międzynarodowym obrocie gospodarczym” *Internetowy Przegląd Prawniczy TBSU UJ*, nr 9 (2017): 203.

Z kolei na poziomie paneuropejskiego Draft Common Frame of Reference (DCFR) na powrót daje się wyodrębnić przesłanka „sprawiedliwości” – w Księdze III. w rozdziale I. art. III. – 1:110 ust. 2 lit. „a” DCFR przewidziano, że jeżeli wykonanie zobowiązania umownego lub zobowiązania wynikającego z jednostronnej czynności prawnej stanie się uciążliwe z powodu wyjątkowej zmiany okoliczności, tak że pociągnięcie dłużnika do wykonania zobowiązania byłoby ewidentnie niesprawiedliwe, sąd może zmienić zobowiązanie, aby uczynić je rozsądnym i słusznym w nowych okolicznościach. Przesłanka ta jest uzupełniona już nie tylko o kryterium „słuszności”, ale i „rozsądnosci”. W pierwszym rzędzie „rozsądnosc” jest przesłanką zaadresowaną do sądu jako kryterium orzecznicze klarujące ramy dyskrecjonalności (podobnie jak w przypadku polskiego art. 357¹ k.c.). „Rozsądnosc” nie jest wiązana z przesłanką „nieprzewidywalności” kluczową przy klauzuli r.s.s., gdzie wówczas mogłaby być rozważana pod kątem racjonalności strony zobowiązania jako uczestnika rynku (*homo oeconomicus*).

Odejście od takiego ukształtowania r.s.s. nie jest zgodne z paradygmatem NEI: podstawowa teoria dla nowej ekonomii instytucjonalnej każe przyjmować, że „źródła kosztów transakcyjnych tkwią w ograniczonej racjonalności podejmującego decyzje, nielojalności oraz oportunistycznym kontrahentów, co sprawia, że współpraca podmiotów odbywa się w warunkach niepewności i ograniczonego zaufania”, mimo że kontrakt opiera się również na „nieformalnych regułach, panujących zwyczajach, przyjętych założeniach co do ekonomicznej racjonalności stron, umiejętności kalkulowania ryzyka”^[57]. W tym obszarze na czoło wysuwa się koncepcja ekonomicznej analizy prawa, która zakłada integralność ekonomicznej teorii kontraktu (*vide* teoria nr 3 w pkt. 2 tej pracy), a więc zajmuje się problematyką asymetrii informacji, ryzykiem oraz niepewnością i ukształtowaniem umów w strukturze bodźców pozwalających na wymuszanie praw oraz obowiązków kontraktowych^[58]. Według NEI zindywidualizowane badanie przezorności jednostki byłoby metodologicznie niepoprawne, gdyż zachowania konkretnych podmiotów są zróżnicowane i powinny być tłumaczone poprzez instytucje, które je determinują^[59].

⁵⁷ Waldemar Tyc, Marzena Schneider, „Kontrakt jako obiekt obserwacji naukowej w teorii ekonomii” *Studia Ekonomiczne/Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach*, nr 311 (2017): 50, 54.

⁵⁸ Ibidem, 56.

⁵⁹ Szerzej zob. Tomasz Gaweł, Mikołaj Klimczak, „Pojęcie instytucji w prawie i ekonomii” *Ekonomia i Prawo*, t. I (2005): 73-86.

5 | Druga płaszczyzna badawcza – klauzula r.s.s. wobec zmiany paradygmatu NEI

5.1. Deglobalizacja i sankcje

Narastające kryzysy polityczne, bezpieczeństwa, środowiskowe i społeczne (multikryzysy) wymuszają epokowy zwrot – rekordowe wydatki na obronność, ochronę zdrowia i odszkodowania za szkody klimatyczne, w połączeniu z adaptacją do zmian klimatu, spowalniają tempo wzrostu gospodarczego, czego rezultatem jest koniec koncepcji produkcji *just-in-time*, wyższe koszty zasobów, czy nowe zależności od eksporterów metali, przy jednoczesnych politykach sankcyjnych i deglobalizacji^[60].

Sangwani Patrick Ng’ambi wywodzi, że w paradygmacie unarodowienia obrotu gospodarczego klauzula r.s.s. może być przydatnym instrumentem do reorganizacji polityki gospodarczej w kierunku nacjonalizmu surowcowego w międzynarodowym prawie inwestycyjnym^[61], gdzie klauzula r.s.s.

⁶⁰ Joachim H. Spangenberg, Rudi Kurz, „Epochal Turns: Uncomfortable Insights, Uncertain Outlooks” *Sustainable Development*, nr 4 (2023): 2347.

⁶¹ Sangwani Patrick Ng’ambi, *Resource Nationalism in International Investment Law* (Londyn: Routledge, 2016), 137-142. Państwa trzecie, np. państwa Ameryki Łacińskiej, posługują się klauzulami, które przy inwestycjach zagranicznych wymagają zrzeczenia się prawa do korzystania z innych porządków prawnych dot. inwestycji, aniżeli z sądownictwa państwa przyjmującego kapitał (tzw. „klauzula Calvo”). Zob. Muthucumaraswamy Sornarajah, *The Pursuit of Nationalized Property* (Cambridge: Brill, 1986), 135-136. Trzymając się przykładu unaradawiania prawa i paradygmatu protekcyjizmu w obszarze surowców trzeba powiedzieć, że w nauce krytycznie podchodzi się do zasady trwałej suwerenności nad zasobami naturalnymi i stabilności kontraktów w odniesieniu do transnarodowych kontraktów inwestycyjnych w sektorze naftowym. Brak systemu kodeksowego, wyzbywa państwo jako arbitra (sąd) kontroli nad korektą umów w zakresie wpływu zmiany okoliczności choćby wobec strategicznych zasobów naturalnych. W nauce krytycznie podchodzi się do zasady trwałej suwerenności nad zasobami naturalnymi i stabilności kontraktów w odniesieniu do transnarodowych kontraktów inwestycyjnych w sektorze naftowym. Demistyfikuje się teorię stabilności kontraktów jako panaceum na napiętą sytuację wywołaną zasadą trwałej suwerenności nad zasobami naturalnymi. Doktryna *pacta sunt servanda* zapewnia ona stabilność kontraktów inwestycyjnych, jednak klauzula r.s.s. wprowadza pewien element elastyczności i łagodzi trudności, które mogą powstać w wyniku nacisku na stosowanie zasady *pacta sunt servanda* w dynamice przemysłu. Zob. Chukwubikem J.S. Azoro, Chinedu A. Onah, „Permanent Sovereignty over Natural Resources and Contract Stability in Transnational Petroleum Investment Contracts” *Journal of Law, Policy and Globalization*, t. CXI (2021): 81.

jest dobrze rozpoznana od lat, zaś w ustawodawstwach państw europejskich staje się kodyfikowana bądź reformowana niekiedy dopiero w XXI wieku, jak w przypadku niemieckim^[62] czy francuskim^[63].

Istnieją w tym przypadku dwie oddzielne sfery – klauzula r.s.s. jako klauzula stosowana przez państwo w okolicznościach deglobalizacji

⁶² W Niemczech odpowiedniczka klauzuli r.s.s. została wprowadzona do BGB od 2002 r. Obecnie regulacja klauzuli znajduje się w § 313 BGB. Wcześniej orzecznictwo i doktryna próbowała wyinterpretować mechanizm r.s.s. z § 242 BGB, który stanowi, iż dłużnik obowiązany jest spełnić świadczenie w sposób rozsądny i uczciwy, uwzględniając przy tym zwyczaje handlowe. Niechęć ustawodawcy do wprowadzenia klauzuli r.s.s. była wyraźna po I wojnie światowej, kiedy w Rzeszy zmagano się w hiperinflacją. Jednak przełom orzeczniczy zaobserwowano kilka lat po wojnie, w wyroku z 3 lutego 1922 r. – II 640/21, RGZ 103, 328 [332]. Zob. Ralf Bergjan, *Die Auswirkungen der Schuldrechtsreform 2002 auf den Unternehmenskauf* (Berlin: Duncker & Humblot, 2003), 35–36. Zaś w piśmiennictwie klauzula r.s.s. była postulowana przez Paula Oertmanna w 1921 r., zwana nawet formułą Oertmanna. Zob. Ralf Köbler, *Die „clausula rebus sic stantibus” als allgemeiner Rechtsgrundsatz* (Tybinga: Mohr Siebeck, 1991), 6. W czasie narodowego socjalizmu klauzula r.s.s. była stosowana ostrożnie, gdyż akcentowano świętość związania umową. Sąd Rzeszy z powołaniem na r.s.s. rozwiązał choćby umowę z katolicką kongregacją, zrywając z decyzją bawarskiego sądu administracyjnego z 1882 r., przedstawiając umowę jako niemożliwą do wykonywania z uwagi na narodowo-socjalistyczną rewolucję ideową. Zob. Jens Meierhenrich, *The Legacies of Law Long-Run Consequences of Legal Development in South Africa, 1652–2000* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 69.

⁶³ Choć klauzula r.s.s. jest rozpoznana od XII w. Francja jest jednym z ostatnich państw europejskiej kultury prawnej, która uregulowała klauzulę. Zob. Catherine Pédamon, „The Paradoxes of the Theory of Imprévision in the New French Law of Contract: A Judicial Deterrent?” *Amicus Curiae*, nr 112 (2017): 10–11. Po ponad stu latach debat akademickich, reforma francuskiego prawa umów została podjęta rozporządzeniem nr 2016-131 z 10 lutego 2016 r. Choć wprowadzenie klauzuli r.s.s. nie było dyktowane potrzebą konkretnego przypadku, to jednak pozwoliła ona zrewidować szeroko dyskutowany wyrok Sądu Kasacyjnego w sprawie Canal de Craponne, zgodnie z którym nawet 300-letnia umowa nie może zostać zmodyfikowana w celu uwzględnienia zmiany okoliczności, która uczyniła wykonywanie umowy znacznie bardziej uciążliwe dla jednej ze stron. Podejście francuskie przez lata nie dopuszczało wyjątków od zasady *pacta sunt servanda*. Podkreśla się, że reforma zmieniła paradygmat. Zob. Tobias Lutzi, „Introducing Imprévision into French Contract Law A Paradigm Shift in Comparative Perspective (February 19, 2016)”, [w:] *The French Contract Law Reform: A Source of Inspiration?*, red. Sophie Styns, Sanne Jansen (Cambridge: Intersentia, 2016), 89–112. Pod kątem historycznym zob. Georges Cattand, *La clause „rebus sic stantibus” du droit privé au droit international* (Paryż: Les Presses Modernes, 1929), *passim*.

(interwencjonizmu) do renegocjacji traktatów międzynarodowych^[64], a także klauzula r.s.s. na poziomie ich ustawodawstw krajowych, gdzie również może być wykorzystana przez podmioty będące emanacją państwa, w przypadku gdy kontraktowanie dotyczy sfery *dominium*. Możliwa jest jednak nie tylko ochrona narodowej „trwałej suwerenności nad zasobami naturalnymi” poprzez nadanie dodatkowej treści i struktury klauzuli r.s.s. w tej dziedzinie w ramach prawa międzynarodowego publicznego^[65] (nawiązując do ww. sektora surowcowego), ale także interwencjonizm poprzez instrument klasycznie prywatnoprawny, gdy „*rebus sic stantibus*” uznawana jest za część ogólnych zasad umownych prawa transnarodowego^[66] i poprzez wybór prawa właściwego na znaczeniu zyskują krajowe partykularyzmy prawne^[67] (czynniki deglobalizacyjne).

Istnieją zróżnicowane postanowienia umowne, na mocy których strona (zazwyczaj zagraniczny podmiot prywatny) dokonuje inwestycji w złoża ropy naftowej i gazu ziemnego, choć najważniejszą kategorię stanowią

⁶⁴ W stosunkach międzynarodowych doktryna *rebus sic stantibus* nie jest już „samochodem, który nigdy nie opuścił garażu”. Zob. Julian Kulaga, „A Renaissance of the Doctrine of Rebus Sic Stantibus?” *KFG Working Paper Series*, nr 32 (2019): 5-6.

⁶⁵ D.C. Dicke, „The Taking of Foreign Property and the Question of Compensation”, [w:] *Reforming the International Economic Order. German Legal Comments*, red. Ernst-Ulrich Petersmann, Thomas Oppermann (Berlin: Duncker & Humblot, 1987), 71. Boyd akcentuje, że „w obecnej erze nakładających się kryzysów odkrywamy nowe słabości prawa międzynarodowego”, a klauzula r.s.s. podważa stabilność i przewidywalność stosunków międzynarodowych. Prawo międzynarodowe traci więc swój autorytet. Zob. Nathaniel Boyd, „Changing Circumstances and the Crisis of International Law. The Rebus Sic Stantibus and Its Use in Legal, Political and Contemporary History”, [w:] *Adapting to Change Business Law Insights from Today's International Legal Landscape*, red. Marijana Mladenov, et al. (Bukareszt: Adjuris, 2024), 217.

⁶⁶ O klauzuli r.s.s. jako „generalnej zasadzie prawa” zob. Hersch Lauterpacht, *The Function of Law in the International Community* (Clark: Oxford University Press, 2008), 272-275. Podobnie por. Ewoud Hondius, Christoph Grigoleit, „Introduction: An Approach to the Issues and Doctrines Relating to Unexpected Circumstances”, [w:] *Unexpected Circumstances in European Contract Law*, red. Ewoud Hondius, Christoph Grigoleit (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 18.

⁶⁷ W kontekście międzynarodowego arbitrażu handlowego wskazuje się, że klauzula r.s.s. jest rozpoznana na forum ponadkrajowym poprzez PECL oraz Zasady UNIDROIT, ale wiąże się z próbą wyprowadzenia zasad ze wspólnych cech wybranego zbioru systemów prawnych oraz z autorytatywnych instrumentów prawa miękkiego. Klauzula r.s.s. nie znajduje jednak jednolitego zastosowania, gdyż zauważa się krajowe parafializmy prawne. Zob. Giacomo Marchisio, *Rebus Sic Stantibus: A Comparative Analysis for International Arbitration*. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2103641>.

umowy w dziedzinie poszukiwań i wydobywania ropy naftowej, niezależnie od tego, czy mają one formę umów koncesyjnych, umów o podziale produkcji, umów o świadczenie usług, czy też innych rodzajów stosunków umownych^[68]. W umowach tych przewiduje się klauzule adaptacyjne na wypadek zmiany okoliczności niezależnej od stron, która spowoduje istotną modyfikację równowagi ekonomicznej umowy^[69]. Może się na nią powołać strona, której zobowiązania stały się w ten sposób bardziej uciążliwe, a jej celem jest ochrona strony poszkodowanej czy to państwa (lub podmiotu państwowego), czy inwestora; przy czym zwraca się uwagę, że z paradygmatu ochrony inwestora wektor stosowania prawa zwraca się w stronę renegotjacji umów naftowych inicjowanych przez państwa przyjmujące lub ich podmioty działające w sferze prywatnoprawnej (*dominium*)^[70].

5.2. Dynamika konkurencji (*smart kontrakty a r.s.s.*)

W duchu NEI wskazuje się, że zaangażowanie państwa wpływa na wysokość kosztów transakcyjnych, toteż należy zadać pytanie o to, w jaki sposób digitalizacja zmieni rolę prawa publicznego?^[71] Państwo jest zbiorem instytucji, których dalszego istnienia nie można byłoby uzasadnić, gdyby nie modyfikowanie kosztów transakcyjnych^[72]. Zgodnie z tym podejściem digitalizacja jest motorem zmian strukturalnych w kosztach transakcyjnych, i dąży do objęcia wszystkich dziedzin regulacji^[73]. Niektórzy dogmatycy twierdzą przy tym, że w intencję prawnego związania się umową wpisany jest wewnętrzny determinizm tego stosunku, i że *smart kontrakty* nie mogą odzwierciedlać dynamicznej natury zobowiązania: to, co początkowo było kontraktem opartym na wzajemnie uzgodnionych deklaracjach intencji, może zmieniać się w czasie, tak jak w przypadku klauzuli r.s.s., ale nie może mieć skutku *ex tunc* poprzez „samo-modyfikację” kontraktu^[74].

⁶⁸ Piero Bernardini, „Stabilization and adaptation in oil and gas investments” *Journal of World Energy Law & Business*, nr 1 (2008): 98.

⁶⁹ Bernardini, „Stabilization”, 99.

⁷⁰ Ibidem, 99.

⁷¹ Stefan Schlegel, Benedikt Schuppli, „The Scope of the State as a Function of Transaction Costs: How Will Digitization Change the Role of Public Law?”, [w:] *Democracy and Globalization. Economic Analysis of Law in European Legal Scholarship*, t. X, red. Charlotte Sieber-Gasser, Alberto Ghbellini (Cham: Springer, 2021), 59.

⁷² Ibidem, 59.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem.

Jak wskazano: „W tym świetle inteligentne kontrakty jawią się jako obiecujący sposób na obniżenie kosztów transakcyjnych, ale nie jako alternatywa dla systemu egzekwowania umów opartego na państwach i sądach”^[75].

Powszechnie przyjmuje się, że odpowiedzią na wyzwania kryzysów jest transformacja cyfrowa^[76]. W tym kontekście kluczową rolę odgrywają smart kontrakty. Ustawodawca polski nie przewidział definicji legalnej tego pojęcia, jednak przyjmuje się, że chodzi o więź prawną, która może samodzielnie funkcjonować w przestrzeni cyfrowej dzięki algorytmiczności i technologii *blockchain*^[77]. Jest to więc umowa samoczynnie wykonywalna (*self-executable*)^[78].

Podkreślenia wymagają trzy kwestie. Po pierwsze, jeśli przyjąć – jak wprost czyni to prawodawca francuski w art. 1103 *Code civil* – że „umowy stanowią prawo dla osób, które je zawarły”^[79], to takie ujęcie nie uchybia hierarchii prawa^[80] i nie pozbawia prawa do sądu^[81]. Wyraża jedynie poparcie dla zasady „mocy wiążącej umowy”^[82]. Po drugie, niepoprawny

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Janhavee Ravindra Walvadkar, Hans Rudiger Kaufmann, „Business Under Crisis: Digital Transformation of Learning and Development”, [w:] *Business Under Crisis. Contextual Transformations*, t. I, red. Demetris Vrontis, et al. (Cham: Springer, 2022), 176. Bliżej mi jednak do stanowiska, iż sama powoduje kryzys związany z przeobrażeniem funkcjonowania społeczeństwa i zwiększonymi kosztami.

⁷⁷ Patrycja Parzygnat, „Problematyka inteligentnych kontraktów. Wybrane aspekty technologii *blockchain*” *Ius Et Administratio*, nr 1 (2024): 60-61; Justyna Meszka, „Smart kontrakty jako nowe wyzwanie dla systemu prawnego” *Ius Et Administratio*, nr 3 (2023): 168-170.

⁷⁸ Larry A. DiMatteo, *Principles of Contract Law and Theory* (Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing, 2023), 356.

⁷⁹ *Les contrats légalement formés tiennent lieu de loi à ceux qui les ont faits*, tłum. Jędrzej Maksymilian Kondek, „Desuetudo postanowień umownych”, [w:] *Wykonanie zobowiązań. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi. Adamowi Brzozowskiemu*, red. Katarzyna Bilewska, Wojciech Kocot, Dorota Krekora-Zajac (Warszawa: C.H. Beck, 2020), 244.

⁸⁰ David Bonnet, *L'essentiel de la méthodologie juridique* (Paryż: Ellipses, 2020), 162.

⁸¹ Istnieje w tym względzie „elastyczność” dla sądu – sąd może oznaczyć sposób wykonania zobowiązania, wysokość świadczenia lub nawet orzec o rozwiązaniu umowy. Dostrzega się nawet, że „zadaniem sądu jest dążenie do rezultatu satysfakcjonującego obie strony”. Tomasz Ślusarek, „Ingerencja sądu w stosunek zobowiązaniowy poprzez zastosowanie klauzuli *rebus sic stantibus*”, [w:] *Problemy Nauk Prawnych*, t. XVI, *Z aktualnych zagadnień prawa karnego, cywilnego i administracyjno-prawnych*, red. Klaudia Pujer (Wrocław: Exante Wydawnictwo Naukowe, 2023), 29.

⁸² Johanna Guillaumé, *Les notions essentielles du droit en schémas* (Paryż: Ellipses, 2024), 152.

terminologicznie wydaje się charakter „samo-modyfikacji” kontraktu. Pojęcie „umów samoregulujących” (*selfregulatory contracts*) stanowi pojęcie znane międzynarodowemu prawu handlowemu i oznacza umowy, „w których strony starają się wyczerpująco uregulować kreowany umową stosunek”^[83]. Tym samym jest to określenie akcentujące pierwotny stan postanowień umownych, ukształtowanych z przezornością i antycypacją wydarzeń nadzwyczajnych, a nie określenie, które odnosiłoby się do modyfikacyjnego charakteru umowy („zwinności”, jak w przypadku *smart* kontraktu). Znaczenie wydaje się wręcz przeciwstawne. Po trzecie, handel na platformach cyfrowych, a za nim prawodawca UE, już wprowadzają rodzaj instytucji r.s.s. w postaci zautomatyzowanej^[84], a krajowe kodeksy cywilne pozostają niedostosowane do poziomu unijnej terminologii związanej z transformacją cyfrową^[85]. Przy czym kluczowe znaczenie dla ochrony konsumenta ma wybór prawa kontraktu, gdy prawo to jest opcjonalne (*facilitative*)^[86]. W świecie digitalizacji i algorytmizacji umów (a zatem coraz łatwiejszego ich zawierania i zmieniania ich postanowień) należałoby rozważyć postulat podzielenia klauzuli r.s.s. – na klauzulę dla przedsiębiorców oraz klauzulę r.s.s. w relacjach z konsumentami^[87]. W ujęciu

⁸³ Maksymilian Pazdan, „Pojęcie międzynarodowego prawa handlowego”, [w:] *Międzynarodowe prawo handlowe. System Prawa Handlowego*, t. IX, red. Wojciech Popiołek (Warszawa: C.H. Beck, 2013), 10.

⁸⁴ W dyrektywie Omnibus (pkt 45) wskazano, że przedsiębiorcy mogą indywidualnie dostosowywać cenę swoich ofert do konkretnych konsumentów lub konkretnych kategorii konsumentów w oparciu o zautomatyzowane podejmowanie decyzji i profilowanie zachowań konsumentów pozwalające przedsiębiorcom ocenić siłę nabywczą konsumentów. Przewiduje się, że wymóg informacyjny nie powinien mieć zastosowania do takich technik jak „dynamiczne” ustalanie ceny lub ustalanie ceny „w czasie rzeczywistym”, które wiążą się z bardzo elastyczną i szybką zmianą ceny w reakcji na wymogi rynku. Zob. Dyrektywa PE i Rady (UE) 2019/2161 z dnia 27 listopada 2019 r. zmieniająca dyrektywę Rady 93/13/EWG i dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 98/6/WE, 2005/29/WE oraz 2011/83/UE w odniesieniu do lepszego egzekwowania i unowocześnienia unijnych przepisów dotyczących ochrony konsumenta (Dz.U. UE L 328/7).

⁸⁵ Tekla Papp, „Legal Dogmatic Questions about the Impact of the European Union’s Digital Legislation on Hungarian Contract Law” *Juridical Tribune – Review of Comparative and International Law*, nr 1 (2024): 51.

⁸⁶ Sandrine Clavel, „The regulatory function of choice of law rules applying to contracts for services in the European Union”, [w:] *The Regulatory Function of European Private Law*, red. Fabrizio Cafaggi, Horatia Muir Watt (Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing, 2009), 72.

⁸⁷ Bogusław Sołtys, „*Rebus sic stantibus* z perspektywy instytucjonalnej odrębności prawa handlowego”, [w:] *Kodeks spółek handlowych po 20 latach obowiązywania*,

szerszym zaś pod kątem instytucjonalnym warty rozważenia wydaje się nawet powrót do odrębności prawa handlowego^[88].

Słusznie zwraca się uwagę, że system europejskiego prawa prywatnego i handlowego będzie mógł ewoluować tylko wtedy, gdy będzie w stanie przełożyć mechanizmy zmian społecznych na język prawa, a zadanie to dotyczy różnych obszarów prawa prywatnego i handlowego, od prawa umów po prawo spółek, ale jest to również zadanie dla nowej teorii i metodologii prawa prywatnego^[89]. Dotychczas „europejskie prawo prywatne i handlowe było w stanie utrzymać swoje podstawowe zasady i struktury w nienaruszonym stanie, szybko reagując na zmiany społeczne i je uwzględniając”, a „głębokie kryzysy, które zagrażały projektowi integracji europejskiej” raczej ten projekt przyspieszały^[90]. Jednak nie wydaje się, aby znaleziono wspólny mianownik prawny wobec języka komputerowego umów, który choć jest bardziej logiczny w porównaniu do języka naturalnego, to używany jako narzędzie negocjacyjne zwiększa jednoznaczność transakcji prawnej, a instytucje takie, jak klauzula r.s.s. mogą być tłumione przez brak elastyczności, prowadząc do nierównowagi kontraktowej^[91].

We współczesnej praktyce kontraktowej związanej z r.s.s. napotyka się na wiele wątpliwości interpretacyjnych, przez co regulacja kodeksowa poddawana jest coraz powszechniejszej krytyce – na poziomie

red. Marek Leśniak, Maciej Skory, Bogusław Sołtys (Warszawa: Wolters Kluwer, 2022), 112-119, 123-124.

⁸⁸ „Przywrócenie kodeksowej odrębności prawa handlowego może ponadto być pewnym remedium nie tylko na dającą się zaobserwować stagnację przedsiębiorczości, lecz także utratę atrakcyjności czy wręcz „obumieranie” niektórych klasycznych jego instytucji, takich jak na przykład tak zwana klauzula *rebus sic stantibus*”. Zob. Bogusław Sołtys, „Dlaczego warto wrócić do koncepcji instytucjonalnej odrębności prawa handlowego?” *Przegląd Prawa i Administracji*, t. CXXI (2020): 80.

⁸⁹ Florian Möslin, Moritz Renner, „Systemic Failure and Systemic Change in Private and Business Law: An Introduction”, *European Business Law Review*, nr 6 (2023): 941. W europejskim prawie umów potrzebne jest jednolite działanie ws. kodyfikacji takich instytucji, które umożliwiają modyfikację umów, (jak r.s.s.) względem wielostronnych sporów handlowych. Zob. Valentin Jentsch, „Contractual Performance, Breach of Contract and Contractual Obligations in Times of Crisis: On the Need for Unification and Codification in European Contract Law” *European Review of Private Law*, nr 6 (2021): 853. Por. Divyansh Sharma, „The Move Towards Multi-Party Interim Appeal Arbitration: How Efficacious?” *Arbitration: The International Journal of Arbitration, Mediation and Dispute Management*, nr 1 (2022): 117.

⁹⁰ Möslin, Renner, „Systemic Failure”, 941.

⁹¹ Sthéfano Bruno Santos Divino, „Smart contracts: conceitos, limitações, aplicabilidade e desafios” *Revista Jurídica Luso-Brasileira*, t. IV (2018): 2804-2805.

dogmatycznoprawnym postuluję się „sukcesywne zastępowanie klasycznej koncepcji niewzruszalnej umowy statycznej nową konstrukcją umowy żywej, ewoluującej”^[92] (a w świetle powyżej proponowanej terminologii – konstrukcji „umowy niekompletnej”) ^[93]. Z pełnym przekonaniem podkreślić trzeba rosnącą rolę elastyczności w stosunkach zobowiązaniowych.

Na tym tle należy dodać, że *facilitative law* jako prawo modelowe (które posiada walor normatywny, choć nie jest prawnie wiążące), na płaszczyźnie prywatnoprawnie-międzynarodowej w zakresie digitalizacji umów uznaje zasady takie jak *pacta sunt servanda*, a także klauzulowa

⁹² Łukasz Chyla, „Próba uchwycenia kierunków zmian w zakresie klauzuli *rebus sic stantibus* w Polsce” *Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne*, nr 20 (2016): 98.

⁹³ W prawie polskim przyjmuje się rozumienie odmienne od doktryny anglosaskiej – np. według sądu umowa jest niekompletna, jeśli nie zawiera wszystkich stron. Zob. wyrok SO w Olsztynie z dnia 25 stycznia 2021 r., I C 298/20. Por. wyrok SO w Częstochowie z dnia 29 września 2016 r., IC 281/15, gdzie umowa była niekompletna, gdyż zawierała niewypełnione pola. Nie można zgodzić się z twierdzeniem, że umowa niekompletna to taka, której brakuje podstawowych (*essential*) elementów. Zob. Richard Taylor, Damian Taylor, *Contract Law Directions* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 55. *Essentialia negotii* są cechami konstruktywnymi danego typu czynności prawnej i określają jej minimalną treść. Por. wyrok SA w Warszawie z dnia 18 kwietnia 2019 r., I ACA 3/18. Przy regulacji kodeksowej umowę można uzupełnić w tym zakresie, gdzie pozostawiono dyspozytywność. Tylko w takim wymiarze można mówić o uzupełnieniu niekompletności. Zob. Małgorzata Pyziak-Szafnicka, Wojciech Robaczyński, Monika Kawecka-Stępień, *Elementarny kurs prawa cywilnego* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2012), 107. Ale i w piśmiennictwie anglosaskim można spotkać odmienne rozumienie, tj. według teorii kontraktów umowa jest niekompletna w tym sensie, że kontrakt buduje się w oparciu o obietnice dane drugiej stronie, a ostatecznie zostaje on zredukowany do „samowystarczalności” strony, która jest wolna w zakresie jej zawarcia, czy woli realizacji. Zob. Radosław Mieszała, „Tradycyjne zawieranie kontraktów. Zarys kosztów transakcyjnych w aspekcie zarządzania organizacją”, [w:] *Problemy nauk prawnych*, t. XIV, red. Klaudia Pujer (Wrocław: Exante Wydawnictwo Naukowe, 2019), 69. Mówi się również o takiej umowie, gdy niektóre postanowienia pozostają niedookreślone i uzupełnia się je na późniejszym etapie, np. w załącznikach. Zob. Mieszała, „Tradycyjne”, 72. Nie jest to jednak m. zd. ujęcie prawidłowe – w pierwszym przypadku chodzi wyłącznie o projekt umowy; z drugim zaś o aneks do tejże. Takie rozumienie wiąże się raczej z pojęciem „*inchoate agreement*”, jako umowy nie w pełni uformowanej. Zob. Andrew Halpin, *Reasoning with Law* (Oxford-Portland: Bloomsbury, 2001), 88. Trafnie Marnah Suff, że niekompletność umowy może być jednak sanowana przez postanowienia umowne pierwotnie przewidziane na wypadek niepewności (a zatem istniejące w samym kontrakcie od początku). Zob. Marnah Suff, *Essential Contract Law* (Londyn: Cavendish, 2000), 13.

zasada r.s.s.^[94]. Zostały one zwyczajowo zaakceptowane w gospodarce internetowej^[95].

5.3. Organizacje (instytucje) hybrydowe

Hybrydyzacja prawa oznacza przenikanie się instytucji, dających się ulokować na styku prawa publicznego i prawa prywatnego oraz prawa krajowego i ponadnarodowego^[96]. Zakładam, że hybrydyzacja^[97] dokonuje się na dwóch płaszczyznach: po pierwsze, dochodzi do hybrydyzacji znanych instytucji prawnych, a więc przejęcia mechanizmów uprzednio zawarowanych dla państwa na rzecz podmiotów wypełniających zadania klasycznie publicz-noprawne^[98]; po drugie w sytuacji, gdy instytucje krajowe konfrontowane

⁹⁴ Co może przesądzać o tym, że „Internet nie stanowi rewolucji totalnej w prawie, ale jedynie nowy obszar działania mechanizmów regulacji i rozsądzania sporów. Zob. Jacek Gołaczyński, *Umowy elektroniczne w prawie prywatnym międzynarodowym* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2007), 43.

⁹⁵ Ibidem, 43.

⁹⁶ Klasyczny podział na prawo publiczne i prywatne nie jest podziałem przeprowadzonym w oparciu o enumeratywny zespół cech, stąd przyporządkowanie instytucji prawnej do prawa publicznego lub do prawa prywatnego nie jest ostre i jednoznaczne, a przy tym bywa zawodne. Istnieje bowiem pewna część wspólna dla obu zbiorów, sferę tę można nazwać sferą publiczno-prywatną, a więc „miejscem do którego można przyporządkować te instytucje prawne, które w procesie hybrydyzacji zyskały zarówno cechy prawa publicznego, jak i prawa prywatnego”. Zob. Bartosz Liżewski, „Prawo publiczne a prawo prywatne – wybrane uwagi teoretyczne na temat hybrydyzacji instytucji prawnych” *Zeszyty Naukowe KUL*, nr 4 (2018): 48.

⁹⁷ O prawie miękkim oraz hybrydowym w UE szerzej zob. Natalia Kohtamäki, *Prawo hybrydowe w porządku normatywnym Unii Europejskiej* (Warszawa: Aspra, 2019), 97 i n.; 114 i n.

⁹⁸ „Hybrydowe formy działania, z których korzysta administracja publiczna, z pozoru tworzą całość, jednak z bliższej perspektywy jesteśmy w stanie oddzielić cechy należące do prawa prywatnego i prawa publicznego”. Zob. Paulina Bieś-Srokosz, „Prawne formy realizacji zadań publicznych we współczesnej administracji. Kilka uwag na temat hybrydowych form działania w administracji publicznej” *Studia Prawnoustrojowe*, nr 58 (2022): 49. Joanna Mucha-Kujawa trafnie zwraca uwagę, że choć istnieją równocześnie dwa modele umowy, a więc model pozytywistyczny, a także model pozytywistyczno-empiryczny (będący efektem praktyki prawniczej), oba modele podlegają transformacjom społeczno-gospodarczym, wśród których głównymi czynnikami formującymi umowę jest publicyzacja (europeizacja i konstytucjonalizacja) prawa prywatnego, algorytmizacja procesu zawierania umów oraz dekodyfikacja prawa prywatnego. Zob. Joanna Mucha-Kujawa, „Zmierzch czy dostosowanie umowy cywilnoprawnej do warunków ery cyfrowej” *Prawo i Więź*, nr 2 (2025): 236-249.

są z wpływem prawa międzynarodowego^[99], wówczas dochodzi to przemieszenia porządków prawnych pod kątem recepcji prawa obcego^[100] (gdy mowa o wpływie kultury prawnej^[101] na instytucje prawa krajowego)^[102], albo do tworzenia instytucji ponadnarodowych, które pełnią rolę uzupełniającą lub zastępczą wobec regulacji kodeksowych w danych państwach^[103],

⁹⁹ UE i globalna ekonomia mają zasadniczy wpływ na sposób rozumienia i różnice pomiędzy tym, co „publiczne”, a tym, co „prywatne” w prawie. Zob. Joanna Helios, „Publicyzacja prawa prywatnego – prywatyzacja prawa publicznego w kontekście rozważań nad prawem europejskim” *Przegląd Prawa i Administracji*, t. XCH (2013): 11.

¹⁰⁰ Jak dostrzega Celina Nowak, przeszczepy prawne mogą stanowić „instrument hybrydyzacji prawa”. Zob. Celina Nowak, „Przeszczepy prawne jako instrument hybrydyzacji prawa” *Studia Prawnicze PAN*, nr 3 (2014): 5-6.

¹⁰¹ Ramy różnych kultur prawnych są trudne do rozpoznania również pod kątem odmienności językowych, nawet na gruncie reguł takich, jak *rebus sic stantibus*. Zob. Theresa Reinold, *Sovereignty and the Responsibility to Protect. The Power of Norms and the Norms of the Powerful* (Londyn: Routledge, 2013), 12.

¹⁰² Wskazuje się, że „różne instytucje pochodzenia zachodniego lub wschodniego zawsze były mieszane ze sobą w zależności od dominującej politycznej scenarii regionu, wytworzonej w efekcie wojen XX wieku. Zagadnienie zmieniających się wzorców regulacji cywilnoprawnych i zderzenia dawnej tradycji z nowymi instytucjami po drugiej wojnie światowej oraz próba uwzględnienia współcześnie najnowszych zdobyczy cywilistyki skutkuje obecnie zjawiskiem, które można nazwać hybrydyzacją prawa w państwach Europy Środkowo-Wschodniej”. Zob. Piotr Fiedorczyk, Adam Lityński, Anna Stawarska-Rippel, „Wojny XX wieku i ich skutki dla ustrojów państwowych i praw” *Czasopismo Prawno-Historyczne*, nr 1 (2019): 86. Jednak „zależność od wpływu obcego prawa, nieunikniona w kontekście przejmowania pewnych wzorców, może być sprowadzona do rozsądnych granic dopiero z chwilą unifikacji prawa”. Zob. Anna Stawarska-Rippel, „Problem kodyfikacji prawa prywatnego w państwach Europy Środkowo-Wschodniej z perspektywy stulecia” *Miscellanea Historico-Iuridica*, z. 1 (2019): 45.

¹⁰³ Proces rekonstrukcji norm poddawany jest wpływom hybrydyzacji systemu prawa. Zjawisko to polega na tym, że „elementy formalne i treściowe normy prawnej mogą pochodzić, a coraz częściej pochodzą, od różnych prawodawców instytucjonalnych”. Tekst prawny poddawany jest hybrydyzacji, a więc rozczłonkowaniu syntaktycznemu (normatywnemu i logicznemu – *vide* uwagi w pkt. 4.1. niniejszego artykułu) i treściowemu (tzw. „przepis centralny ułomny i przepis modyfikujący”), a także „kondensacji norm postępowania w przepisach występujących między przepisami ustanowionymi w różnych porządkach prawnych”. W konsekwencji rekonstruowanie „elementów formalnych i treściowych normy prawnej wymaga płynnego przechodzenia od przepisów unijnych do krajowych, od krajowych do unijnych”. Ów „krzyżowy charakter rozczłonkowania i kondensacji” określa się transsystemowością. Zob. Joanna Helios, Wioletta Jedlecka, *Wykładnia prawa Unii Europejskiej ze stanowiska teorii prawa* (Wrocław: E-Wydawnictwo, 2018), 102.

a nawet wobec prawa unijnego^[104].

Uwagi warto rozpocząć od instytucji już ugruntowanych. W nauce wskazuje się bowiem, że jednym z przejawów „prywatyzacji” prawa jest instytucja arbitrażu^[105], a także umowa cywilnoprawna w administracji^[106].

Po pierwsze, należy zaznaczyć, że klauzula r.s.s. jest klarownie rozpoznany instrumentem praktyki arbitrażowej, w tym praktyki arbitrażu międzynarodowego^[107].

Po drugie, w doktrynie słusznie eksponuje się trend przeszczepiania na grunt prawa publicznego (administracyjnego) instytucji prawa cywilnego, które staje się instytucją przewodnią i inspiracją, prowadząc do wykształcenia kontraktu administracyjnego^[108]. Kontrakt ten na podobień-

¹⁰⁴ Od lat na poziomie unijnym trwa dyskusja nt. konieczności wypowiedzenia przez państwa UE umów o ochronie inwestycji, które zawarły między sobą jeszcze przed dużym rozszerzeniem UE. Umowy te, wobec obowiązywania jednolitego rynku, są niezgodne z traktatami UE. Tym bardziej kontrowersyjny jest postulat zawierania takich umów w zakresie arbitrażu, przy powoływaniu się na argument ustrojowych problemach sądownictwa w wybranych państwach unijnych Europy Środkowo-Wschodniej, na wzór porozumień z państwami trzecimi. Praktyka została krytycznie oceniona w wyroku TSUE z dnia 6 marca 2018 r. ws. C-284/16 (Slovakische Republik v. Achmea BV). Por. Julien Berger, *International Investment Protection Within Europe. The EU's Assertion of Control* (Abingdon-New York: Routledge, 2021), 109-120. Praktyka państw członkowskich w tym zakresie wskazuje na prywatyzację kompetencji TSUE i KE przy pomocy arbitrażu.

¹⁰⁵ Jak pisze Krzysztof Koźmiński, prywatyzacja prawa odnosi się do opisanie tendencji do coraz większego udziału podmiotów prywatnych w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości. Zob. Krzysztof Koźmiński, „Prywatyzacja prawa”, [w:] *Socjologia prawa. Główne problemy i postacie*, red. Andrzej Kojder, Zbigniew Cywiński (Warszawa: Wydawnictwo UW, 2014), 385. Definicja arbitrażu kładzie nacisk na jego prywatnoprawny charakter, uwypuklając, iż arbitraż jest mechanizmem rozstrzygania sporów, gdzie kompetencje arbitra (arbitrów) wywodzone są z prywatnej umowy stron, a nie od kompetencji organów władzy państwowej. Zob. Aleksandra Orzeł-Jakubowska, *Sądownictwo polubowne w świetle standardów konstytucyjnych* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2021), 26-27.

¹⁰⁶ O arbitrażu, a także umowie administracyjnej jako przykładach prywatyzacji prawa publicznego zob. Andrzej Bierć, gdzie mowa o tendencji w zakresie stosowania tych mechanizmów. Zob. Andrzej Bierć, *Zarys prawa prywatnego. Część ogólna*, wyd. 3 (Warszawa: Wolters Kluwer, 2018), 52.

¹⁰⁷ O aplikacyjności r.s.s. w ramach arbitrażu z wykorzystaniem Zasad UNIDROIT zob. Alan Redfern, *Law and Practice of International Commercial Arbitration* (Londyn: Sweet & Maxwell, 2004), 363.

¹⁰⁸ Jerzy Parchomiuk, „Ochrona zaufania w relacjach horyzontalnych w prawie administracyjnym”, [w:] *Sprawiedliwość i zaufanie do władz publicznych w prawie administracyjnym*, red. Michał Kasiński, Małgorzata Stahl, Katarzyna Włazłak (Warszawa: Wolters Kluwer, 2015), 301.

stwo klasycznej umowy cywilnoprawnej może podlegać nadzwyczajnej zmianie stosunków, wówczas przykładowo w prawie niemieckim możliwa jest aplikacyjność klauzuli r.s.s., jednak wykształconej już na gruncie administracyjnym, w reżimie przepisów regulujących decyzje organów administracyjnych^[109]. Zauważyć przy tym należy, że po pierwsze – autonomiczność strony umowy nie wymaga interwencji ze strony sądu – *vide* klasyczna klauzula r.s.s.^[110]. Po drugie – uwidacznia się przesłanka „interesu publicznego”^[111] (w miejsce znanych kategorii aksjologicznych i klauzul generalnych)^[112]. Z kolei w prawie francuskim wzorce cywilistyczne do zakończenia umowy na skutek nadzwyczajnej zmiany okoliczności (zbudowana na kanwie tzw. „teorii aktu księcia” – *théorie du fait du prince*) łączona jest cywilistycznie z siłą wyższą (*force majeure*), choć współcześnie uznaniowość rozwiązania umowy administracyjnej (wyższej konieczności administracyjnej) coraz wyraźniej łągodzona jest teorią nieprzewidzianych okoliczności oraz ryzyka administracyjnego^[113].

Następnie, po uwagach na poziomie krajowego prawa prywatnego warto przenieść się na poziom ponadnarodowy. W otoczeniu dogmatycznym umów opcjonalnych w ramach wypracowywania paneuropejskich standardów kontraktowych oraz kodyfikacji prawa umów wskazuje się,

¹⁰⁹ Parchomiuk, „Ochrona zaufania”, 302-303.

¹¹⁰ Np. art. 357¹ k.c., a w Niemczech § 313 BGB. W prawie polskim klauzula r.s.s. wprost przewiduje interwencję sądu („sąd może po rozważeniu interesów stron”), w prawie niemieckim domyślnie przyjmuje się renegotiację przed etapem litygacyjnym. Choć należy przy tym podkreślić, że § 313 BGB nie przewiduje wykonalnego prawa do renegotiacji – zob. Michael Stürner, *Der Grundsatz der Verhältnismäßigkeit im Schuldvertragsrecht. Zur Dogmatik einer privatrechtsimmanenten Begrenzung von vertraglichen Rechten und Pflichten* (Tybinga: Mohr Siebeck, 2010), 264. Federalny Trybunał Sprawiedliwości (FTS) przyjmuje jednak niekiedy kontrowersyjny pogląd o domniemaniu zgody na renegotiację, a milczenie drugiej strony miałyby prowadzić do możliwości rozwiązania umowy. Zob. wyrok FTS z dnia 30 września 2011 r., sygn. akt V ZR 17/11.

¹¹¹ Zgodnie z § 60 ust. 1 *Verwaltungsverfahrensgesetz* z dnia 25 kwietnia 1976 r. (BGBl. 2024 I Nr. 236), jeżeli okoliczności decydujące o treści umowy uległy tak istotnej zmianie od dnia jej zawarcia, że dla jednej ze stron umowy nieuzasadnione jest pozostanie przy pierwotnych postanowieniach umowy, strona ta może żądać dostosowania umowy do zmienionych okoliczności albo, jeżeli dostosowanie jest niemożliwe lub nieuzasadnione dla jednej ze stron umowy, wypowiedzieć umowę. Organ może również wypowiedzieć umowę w celu zapobieżenia lub usunięcia poważnych niedogodności dla interesu publicznego.

¹¹² Jak „interesu stron” według art. 357¹ k.c., czy ich „rozsądnych oczekiwań” według § 313 ust. 1 BGB.

¹¹³ Parchomiuk, „Ochrona zaufania”, 303-304.

że tzw. *facilitative law* wspiera swobodną wymianę między stronami poprzez redukcję kosztów transakcyjnych^[114] (vide teoria nr 1 w pkt. 2 niniejszego artykułu), gdzie podwójna funkcjonalność takich rozwiązań z jednej strony „pomaga stronom w egzekwowaniu umów („*pacta sunt servanda*”)”^[115], a z drugiej strony pozwala na „dostarczanie standardowych rozwiązań prawnych” dla typowych problemów praktycznych, których stosowanie minimalizuje koszty transakcyjne^[116]. W tym sensie warto zadać pytanie o to, czy zasady prawa umów powinny stanowić część fakultatywnego kodeksu europejskiego?^[117] W tym przypadku hybrydyzacji instytucjonalna daje się wyodrębnić na styku relacji między reżimem krajowego prawa prywatnego a prawa prywatnego międzynarodowego, zwłaszcza wobec coraz lepiej widocznej ekspansywności *soft law*^[118]. W systemach prawnych, gdzie obowiązuje paradygmat „bezwzględnej wykonalności umowy”, a zasada r.s.s. nie jest ugruntowana lub wzbudza kontrowersje, klauzula adaptacyjna, jako postanowienie umowne, czerpana jest

¹¹⁴ W założeniu prawo opcjonalne ma wspierać wolną wymianę między podmiotami prywatnymi poprzez oszczędzanie na kosztach transakcyjnych (minimalizacja kosztów prawnych). Zob. Jan-Jaap Kuipers, *EU Law and Private International Law. The Interrelationship in Contractual Obligations* (Lejda-Boston: Brill, 2012), 265.

¹¹⁵ W kwestii relacji pomiędzy *pacta sunt servanda* a r.s.s. trafny wydaje się pogląd Stanisława Prutisa, który (szeroko przytaczając również odmienne stanowiska) wskazuje na komplementarność tych zasad, służących do pogodzenia konieczności dotrzymywania umów z zasadami sprawiedliwości i słuszności. Zob. Stanisław Prutis, *Instytucje podstawowe prawa prywatnego (w opozycji do regulacji prawa publicznego)* (Białystok: Temida2, 2018), 130-131.

¹¹⁶ Wolfgang Kerber, Stefan Grundmann, „An Optional European Contract Law Code: Advantages and Disadvantages” *Marburger Volkswirtschaftliche Beiträge*, nr 7 (2006): 14.

¹¹⁷ Kerber, Grundmann, „An Optional European”, 14.

¹¹⁸ Czyli prawa, które nie musi być egzekwowane przez sędziów. W ujęciu paradygmatycznym wielkie kodyfikacje prawa prywatnego uczyniły sędziów „pasywnymi”. Wcześniej, jak w Niemczech w 1920 r., sędziowie mieli większy wpływ na kreowanie wykładni i zastosowań, takich jak właśnie klauzula r.s.s., wcześniej interpretowana z § 242 BGB. Zob. Pia Letto-Vanamo, „Fragmentation and Coherence of Law – a Historical Approach”, [w:] *Coherence and Fragmentation in European Private Law*, red. Jan Smits, Pia Letto-Vanamo (Monachium: DeGruyter Brill, 2012), 152. Zasady w prawie prywatnym mają kluczowe znaczenie, ale to sędziowie decydują, która ma pierwszeństwo aplikacyjne, np. *pacta sunt servanda*, czy r.s.s. Zob. Felix Dasser, „Soft Law” in *International Commercial Arbitration* (Haga: Brill, 2021), 130-131. W nieco odmiennych tonie por. Joachim G. Frick, który wskazuje, że klauzula r.s.s. w Niemczech polega w pierwszym rzędzie na adaptacyjności postanowień umownych „przez prawo”, a nie „przez sądy”. Zob. Joachim G. Frick, *Arbitration in Complex International Contracts* (Haga: Kluwer Law International, 2001), 210.

z rozwiązań *soft law*, a więc „kodyfikacji międzynarodowego prawa prywatnego (instrumenty prawa miękkiego), takich jak UNIDROIT, PECL”^[119].

5.4. Społeczna odpowiedzialność biznesu

W tym aspekcie należy zwrócić uwagę na fakt, że zmiany klimatyczne i klęski żywiołowe, takie jak topnienie lodowców i podnoszenie się poziomu mórz, a także ekstremalne zjawiska pogodowe (fale upałów, susze, powodzie i huragany), mają konsekwencje w postaci chorób, nadmiernej liczby zgonów i epidemii, zakłóceń w rolnictwie i ekosystemach, braku dostępu do wody oraz nieregularnej migracji^[120]. Mają zatem również istotny wpływ na obroty gospodarcze i wiele umów^[121]. Wydaje się, że problematykę paradygmatu klauzuli r.s.s. w kontekście zmian klimatu czy konieczności ochrony środowiska należy rozważać dwutorowo. Z jednej strony zmiany klimatyczne wydają się być procesem długoterminowym, z drugiej strony klęski żywiołowe (choć występuje ich wiele w różnych częściach świata) są zdarzeniami wyizolowanymi geograficznie (ale stanowią część trendu zmian klimatycznych, czy degradacji środowiska, tj. są częścią tego procesu). To dwutorowe podejście ma na celu postawienie pytania, czy te dwie kategorie nadzwyczajnych zmian można traktować tak samo, jak naruszenie podstawy umowy w prawie zobowiązań, a także jaki jest związek między nimi w kontekście klauzuli r.s.s. Stwierdzić można, iż nadzwyczajna zmiana okoliczności wpływających na stosunki umowne (i związane z nimi klauzule umowne) stanowi punkt odniesienia w obszarze turbulentnych

¹¹⁹ Sonata Kavaliauskaitė, *International commercial contract clauses dealing with changed circumstances*. <https://gs.elaba.lt/object/elaba:2121286/>, 61.

¹²⁰ Szczególne znaczenie r.s.s. może zyskać w sferze publicznoprawnej na poziomie traktatów transgranicznych, np. w obszarze zanikania części terytorium przybrzeżnego. W tej pracy należy jednak skoncentrować się na wymiarze prywatnoprawnym (przy dostrzeżeniu tendencji publicyzacji i umiędzynaradawiania prawa). Wg Celsusa wybrzeże i morze nie miały nic wspólnego z prywatnością, a co za tym idzie, zasady prawa prywatnego nie obejmowały tego zagadnienia. Zob. Ivan Milotic, Miran Marelja, „Between Mare Clausum and Mare Nostrum: Roman Views on Litus Maris in the Context of Initial Legal Fragmentation of the” *Ius Romanum*, t. II (2024): 450-452.

¹²¹ *Pacta sunt servanda* na poziomie ochrony środowiska może mieć znaczenie *soft law*. Zob. Hakki Hakan Erkiner, Abdulkadir Nacar, „Strengthening Environmental Soft Law Commitments With The Principle Of Pacta Sunt Servanda” *Gala-tasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, t. I (2022): 254-255.

i długotrwałych zmian klimatu oraz klęsk żywiołowych i może stanowić normalny stan rzeczy^[122].

Wskazuje się, że „nadzwyczajna zmiana stosunków występuje najczęściej na skalę ogólnokrajową, a nawet ogólnościową i dotyka bezpośrednio lub pośrednio praktycznie wszystkich uczestników obrotu gospodarczego”^[123]. W świetle wyzwania multikryzysu przesłanka ta wymaga redefinicji – co prawda obrót gospodarczy pozostaje silnie zglobalizowany i połączony łańcuchami dostaw, jednak z drugiej strony kryzysy wybuchają w różnych regionach świata i mają niejednakowy wpływ na określone sektory rynku czy lokalizacje przedsiębiorstw. Przykładowo powódź odznaczająca się dużymi stratami i zniszczeniami ma zazwyczaj charakter regionalny, jednak może mieć przełożenie na trudności z wykonywaniem zobowiązań w szerszym (ogólnokrajowym, a nawet ogólnopaństwowym) wymiarze.

Shalanda Helen Baker słusznie uwypukla, że istnieje zasadnicza trudność w przewidywaniu wpływu zmian klimatu na poziomie lokalnym, zaś w państwach o już zmniejszonych zasobach ekologicznych degradowany stan środowiska naturalnego skorelowany jest ze zmianą klimatu^[124].

Poszukując punktu odniesienia w tym wymiarze (niełatwo dającego się odnaleźć) należy zwrócić uwagę, że co do znaczącej zmiany okoliczności w kontekście geograficznym wypowiedział się TSUE w sprawie porozumień dotyczących dystrybucji i serwisowania pojazdów silnikowych^[125] w odniesieniu do r.s.s., wskazując, że reorganizacja (wewnętrzna przedsiębiorcy), która jest „znacząca”, odnosi się do aspektu gospodarczego oraz geograficznego, który może zostać ograniczony do sieci w jednym danym państwie członkowskim lub do części jego terytorium^[126]. Jak (w oparciu

¹²² Bieluk, *Nadzwyczajna*, X. W świetle prawa inwestycyjnego ciekawie Diana Azarnoush Arsanjani Reisman o r.s.s. jako klauzuli „stabilizującej”. Zob. Diana Azarnoush Arsanjani Reisman, „Rebus sic stantibus as a Stabilizing Doctrine in the Climate Crisis, Climate Law”, t. XI (2021): 211-244.

¹²³ Magdalena Leśniewska-Jerzykowska, „Klauzula rebus sic stantibus na podstawie art. 357¹ KC – praktyczne problemy jej zastosowania. Wnioski de lege ferenda” *Zeszyty Naukowe Akademii Górnośląskiej*, nr 9 (2023): 220.

¹²⁴ Shalanda Helen Baker, „Climate Change and International Economic Law” *Ecology Law Quarterly*, t. XLIII (2016): 91-92.

¹²⁵ Wyrok TSUE C-125/05 ws. VW-Audi Forhandlerforeningen, działający w charakterze pełnomocnika Vulcan Silkeborg A/S przeciwko Skandinavisk Motor Co. A/S, Zbiór Orzeczeń 2006 I-07637.

¹²⁶ Por. ww. uwagi dot. deglobalizacji. Dalej zaś w tymże pkt. 7 wyroku wyraźnie, iż „W każdym razie konstruktor winien dojść do porozumienia czy to z niezależnym biegłym, arbitrem, czy też dystrybutorem, którego umowa dotycząca dystrybucji

o to orzeczenie) wskazuje Norbert Reich jest to oczywiście wielopłaszczyznowy obszar prawa umów oraz prawa deliktowego cywilnego^[127], ale pozwala podtrzymać argument, że prawo UE jest specyficzne „w niektórych obszarach narodowego prawa prywatnego, które musi być bezpośrednio stosowane przez sądy i arbitrów”^[128].

6 | Podsumowanie

W konkluzjach należy w pierwszym rzędzie sformułować uwagę ogólną, iż klauzula r.s.s. jako instytucja znajduje się w fazie transformacji. Zmiana podejścia może skutkować przebudowaniem klauzuli r.s.s. jako regulacji prawa prywatnego, ale może być też (co wydaje się trwać obecnie) reinterpretowana w zakresie jej aplikacyjności, co może skutkować szerszym (bądź węższym) jej stosowaniem wykorzystywaniem przez sędziów, bądź arbitrów. Wyzwaniem staje się multikryzys, który nie odnosi się do jednej tylko sfery życia społecznego (jak na przykład kryzys finansowy z lat 2007-2009, który był zresztą kryzysem endogenicznym, pochodzącym z samego systemu finansowego), i którego długotrwałość czyni go coraz bardziej „zwyczajnym” uwyrażnia, że coraz trudniej mówić o zmianie

ma zostać rozwiązana, bez potrzeby przeprowadzania konsultacji z innymi dystrybutorami, których rozwiązanie tej umowy dotyczy pośrednio”.

¹²⁷ Na styku prawa kontraktów i cywilnego prawa deliktowego należy jednak uzupełniać stwierdzić, że przesłanką r.s.s. nie powinna być nadzwyczajna zmiana zawiniona przez jedną ze stron umowy. Jednak nie wydaje się możliwe obciążenie danej strony odpowiedzialnością w ujęciu wyabstrahowanym, a więc np. odpowiedzialnością za ogólne zanieczyszczenie powietrza względem concernu motoryzacyjnego. Poza tym, choć są to dwie odrębne instytucje, zauważyć trzeba, że „zarówno klauzula *rebus sic stantibus*, jak i powoływanie się na siłę wyższą jako okoliczność zwalniająca od odpowiedzialności w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej było wykorzystywane dla niwelowania skutków wojny w sferze stosunków społecznych regulowanych przez prawo cywilne”. Zob. Justyna Matys, Rafał Michałowski, „Wpływ działań wojennych na stosunki cywilnoprawne (wybrane zagadnienia)”, [w:] *War and Peace Philosophical, Political and Legal Aspects Volume II: Legal Conditionings*, red. Anetta Breczko, Florian Lempa (Białystok: Temida2, 2013), 80-81.

¹²⁸ Norbert Reich, „The Public/Private Divide in European Law”, [w:] *European Private Law After the Common Frame of Reference*, red. Hans W. Micklitz, Fabrizio Cafaggi (Cheltenham-Northampton: Edward Elgar Publishing, 2010), 67.

konkretnych stosunków i jednej konkretnej przyczynie takiej zmiany, a także o „nadzwyczajnym” charakterze zmian. Instytucja r.s.s. w swojej warstwie ściśle pojęciowej, koncepcyjnej i językowej konfrontowana jest z nowymi okolicznościami i granicami jej stosowania. Można stwierdzić, że w czasie multikryzysu dochodzi do przeobrażenia klauzuli r.s.s. i jej znaczenia prawnego oraz ekonomicznego na co najmniej kilku poziomach.

Po pierwsze, w zakresie kosztów transakcyjnych należy skonstatować, że zwiększa się ryzyko ich ponoszenia w ramach zwiększonej nieprzewidywalności otoczenia. Coraz trudniejsze do obrony wydaje się przekonanie o racjonalności ekonomicznej podmiotów prawa prywatnego w obrocie gospodarczym wobec trudnych czy niemożliwych do przewidzenia zmian. Przewiduje się, że na znaczeniu może zyskiwać podejście utylitarne i sprawiedliwościowe, klauzula r.s.s. wyraźnie staje się w tym wypadku cennym uzupełnieniem zasady *pacta sunt servanda*, aniżeli instytucją wobec niej konfrontacyjną. Opozycyjność tych instytucji wydaje się trudna do obrony.

Po drugie, zmiana podejścia do klauzuli r.s.s. może być wymuszona przeobrażeniami w ramach systemu prawa. Zidentyfikowano bowiem tendencję dążenia do umowy kompletnej (zmniejszającej ryzyko, niepewność i koszty transakcyjne), a jednocześnie tendencje szersze, prywatyzacji prawa publicznego (umowy administracyjnej wraz z mechanizmem r.s.s. *sui generis*) czy umiędzynarodowienia obrotu, gdzie dochodzi do zmiany paradygmatu w kierunku protekcjonizmu i ochrony krajowych mechanizmów prawnych kosztem idei unifikacyjnych (co wydaje się być zastępowane przez *soft law*).

Po trzecie, w otoczeniu multikryzysu klauzula r.s.s. wydaje się zyskiwać wyraźniejszy wymiar aksjonormatywny jako instytucja „sprawiedliwościowa”. W tym obrębie zasadniczego znaczenia nabiera postulat *de lege ferenda*, co do odgraniczenia klauzuli r.s.s. – dla podmiotów profesjonalnych oraz konsumentów.

Bibliografia

Azoro Chukwubuikem J.S., Chinedu A. Onah, „Permanent Sovereignty over Natural Resources and Contract Stability in Transnational Petroleum Investment Contracts” *Journal of Law, Policy and Globalization*, t. CXI (2021): 81-104.

- Baker Shalanda Helen, „Climate Change and International Economic Law” *Ecology Law Quarterly*, t. XLIII (2016): 53-106.
- Berger Julien, *International Investment Protection Within Europe. The EU's Assertion of Control*. Abingdon-Nowy Jork: Routledge, 2021.
- Bergjan Ralf, *Die Auswirkungen der Schuldrechtsreform 2002 auf den Unternehmenskauf*. Berlin: Duncker & Humblot, 2003.
- Bernardini Piero, „Stabilization and adaptation in oil and gas investments” *Journal of World Energy Law & Business*, nr 1 (2008): 98-112.
- Bieluk Jerzy, *Nadzwyczajna zmiana stosunków i jej wpływ na zobowiązania (klauzula rebus sic stantibus). Komentarz praktyczny z orzecnictwem*. Warszawa: C.H. Beck, 2020.
- Bierć Andrzej, *Zarys prawa prywatnego. Część ogólna*, wyd. 3. Warszawa: Wolters Kluwer, 2018.
- Bieś-Srokosz Paulina, „Prawne formy realizacji zadań publicznych we współczesnej administracji. Kilka uwag na temat hybrydowych form działania w administracji publicznej” *Studia Prawnoustrojowe*, nr 58 (2022): 47-58. Doi: 10.31648/sp.7975.
- Bonnet David, *L'essentiel de la méthodologie juridique*. Paryż: Ellipses, 2020.
- Boyd Nathaniel, „Changing Circumstances and the Crisis of International Law. The Rebus Sic Stantibus and Its Use in Legal, Political and Contemporary History”, [w:] *Adapting to Change Business Law Insights from Today's International Legal Landscape*, red. Marijana Mladenov, Isabelle Oprea, Daniela Duță, Konstantinos Kouroupis, Leonidas D. Sotiropoulos. 217-229. Bukareszt: Adjuris, 2024.
- Brand Ulrich, *Die Multiple Krise Dynamik und Zusammenhang der Krisendimensionen, Anforderungen an politische Institutionen und Chancen progressiver Politik*. Berlin: Heinrich-Böll-Stiftung, 2009.
- Brunet Alain, Franck César, *Contract Management Contractual Performance, Renegotiation, and Claims: How to Safeguard and Increase Profit Margins*. Cham: Springer, 2021.
- Brzozowski Adam, *Wpływ zmiany okoliczności na zobowiązania. Klauzula rebus sic stantibus*. Warszawa: C.H. Beck, 2014.
- Cattand Georges, *La clause „rebus sic stantibus” du droit privé au droit international*. Paryż: Les Presses Modernes, 1929.
- Chrisidu-Budnik Agnieszka, „Asymetria informacji na rynku zamówień publicznych”, *Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne*, nr 32 (2020): 81-90.
- Chrząszcz Bartosz, „Paradygmat według koncepcji Thomasa Samuela Kuhna. Analiza metodologicznoprawna” *Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis*, nr 1 (2021): 42-57.

- Chyla Łukasz. „Próba uchwycenia kierunków zmian w zakresie klauzuli *rebus sic stantibus* w Polsce” *Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne*, nr 20 (2016): 97-116.
- Cieply Filip, „Uwagi w przedmiocie paradygmatu nauk prawnych” *Studia Prawnicze KUL*, nr 2 (2017): 27-37.
- Clavel Sandrine, „The Regulatory Function of Choice of Law Rules Applying to Contracts for Services in the European Union”, [w:] *The Regulatory Function of European Private Law*, red. Fabrizio Cafaggi, Horatia Muir Watt. 62-90. Cheltenham-Northampton: Edward Elgar Publishing, 2009.
- Czech Sławomir, *Od konfliktu do kooperacji. Instytucjonalizacja konfliktu interesów zbiorowych w szwedzkim modelu gospodarczym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2019.
- Dasser Felix, „Soft Law” in *International Commercial Arbitration*. Haga: Brill, 2021.
- de Morentin María Lourdes Martínez, „Sobre la construcción del principio *pacta sunt servanda rebus sic stantibus*, su aplicación a los contratos y estado actual de la cuestión” *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, t. LXI (2014): 329-362.
- Dicke D.C., „The Taking of Foreign Property and the Question of Compensation”, [w:] *Reforming the International Economic Order. German Legal Comments*, red. Ernst-Ulrich Petersmann, Thomas Oppermann. 63-80. Berlin: Duncker & Humblot, 1987.
- DiMatteo Larry A., *Principles of Contract Law and Theory*. Cheltenham-Northampton: Edward Elgar Publishing, 2023.
- Erkiner Hakki Hakan, Abdulkadir Nacar, „Strengthening Environmental Soft Law Commitments with The Principle Of *Pacta Sunt Servanda*” *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, t. I (2022): 231-264.
- Fekete Balázs, *Paradigms in Modern European Comparative Law. A History*. Oxford: Bloomsbury Publishing, 2021.
- Fiedor Bogusław, Aleksander Ostapiuk, „Utylitaryzm versus aksjologiczne i społeczne uwarunkowania wyborów ekonomicznych”, [w:] *Etyka i ekonomia. W stronę nowego paradygmatu*, red. Elżbieta Mączyńska, Jacek Sójka. 19-44. Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, 2017.
- Fiedorczyk Piotr, Adam Lityński, Stawarska-Rippel, Anna. „Wojny XX wieku i ich skutki dla ustrojów państwowych i praw” *Czasopismo Prawno-Historyczne*, nr 1 (2019): 57-100.
- Frick Joachim G., *Arbitration in Complex International Contracts*. Haga: Kluwer Law International, 2001.
- Gaweł Tomasz, Mikołaj Klimczak, „Pojęcie instytucji w prawie i ekonomii” *Ekonomia i Prawo*, t. I (2005): 73-86.

- Geru Simona, Andrei-Alexandru Solomon, *Metamorphoses & Chimaera în contract. Clausula rebus sic standibus versus pacta sunt*. <https://www.centrulrobertianum.ro/cercul-de-hermeneutica-juridica/res/prelectiuni/Metamorphoses%20Chimaera%20in%20contract%20Clausula%20rebus%20sic%20standibus%20versus%20pacta%20sunt%20servanda%20-%20Simona%20Geru%20C%20Andrei%20Alexandru%20Solomon.pdf> servanda.
- Gołaczyński Jacek, *Umowy elektroniczne w prawie prywatnym międzynarodowym*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2007.
- Gołota Łukasz, „Utylitaryzm w klasycznej ekonomii politycznej” *Stosunki Międzynarodowe*, nr 1 (2017): 149-167.
- Gorynia Marian, *Studia nad transformacją i internacjonalizacją gospodarki polskiej*. Warszawa: Difin, 2007.
- Guillaumé Johanna, *Les notions essentielles du droit en schémas*. Paryż: Ellipses, 2024.
- Gunther Teubner, „Altera Pars Audiatur: Das Recht in der Kollision anderer Universalitätsansprüche”, [w:] *Der Universalitätsanspruch des demokratischen Rechtsstaates*, red. Hans-Martin Pawłowski, Gerd Roellecke. 199-220. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1996.
- Halpin Andrew, *Reasoning with Law*. Oxford-Portland: Bloomsbury, 2001.
- Hands Wade D., „The Sociology of Scientific Knowledge. Some Thoughts on the Possibilities”, [w:] *New Directions in Economic Methodology*, red. Roger Backhouse. 75-106. Abingdon: Routledge, 1994.
- Helios Joanna, Wioletta Jedlecka, *Wykładnia prawa Unii Europejskiej ze stanowiska teorii prawa*. Wrocław: E-Wydawnictwo, 2018.
- Helios Joanna, „Publicyzacja prawa prywatnego – prywatyzacja prawa publicznego w kontekście rozważań nad prawem europejskim” *Przegląd Prawa i Administracji*, t. XCII (2013): 11-36.
- Hondius Ewoud, Christoph Grigoleit, „Introduction: An Approach to the Issues and Doctrines Relating to Unexpected Circumstances”, [w:] *Unexpected Circumstances in European Contract Law*, red. Ewoud Hondius, Christoph Grigoleit. 1-48. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Horster Detlef, „Paradigmenwechsel in der Systemtheorie (Einführung)”, [w:] *Niklas Luhmann: Soziale Systeme*, red. Detlef Horster. 1-8. Berlin: Akademie Verlag, 2013.
- Jentsch Valentin, „Contractual Performance, Breach of Contract and Contractual Obligations in Times of Crisis: On the Need for Unification and Codification in European Contract Law”, *European Review of Private Law*, nr 6 (2021): 853-884.
- Jia Nan, Yinshuai Li, Jie Cheng, et al., *Polycrisis: A Framework for Understanding Multiple Crises in the Metacoupled World*. Doi: 10.2139/ssrn.5003139.

- Kaczorowska Maria, „Rekodyfikacja prawa cywilnego w Polsce wobec rozwoju europejskiego prawa” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 3 (2009): 19-29.
- Kavaliauskaitė Sonata, *International commercial contract clauses dealing with changed circumstances*. <https://gs.elaba.lt/object/elaba:2121286/>.
- Kerber Wolfgang, Stefan Grundmann, „An Optional European Contract Law Code: Advantages and Disadvantages” *Marburger Volkswirtschaftliche Beiträge*, nr 7 (2006): 1-25.
- Kindi Vasso, „Kuhn and Philosophy”, [w:] *Rethinking Thomas Kuhn's Legacy*, red. Yafeng Shan. 187-208. Cham: Springer, 2024.
- Kłusek Zuzanna, „Klauzula *rebus sic stantibus* – ekonomicznoprawne ujęcie rozumienia nadzwyczajnej zmiany stosunków w obliczu przemian społeczno-gospodarczych po 2020 r.” *Transformacje Prawa Prywatnego*, nr 1 (2025): 7-31.
- Köbler Ralf, *Die „clausula rebus sic stantibus” als allgemeiner Rechtsgrundsatz*. Tybinga: Mohr Siebeck, 1991.
- Kohtamäki Natalia, *Prawo hybrydowe w porządku normatywnym Unii Europejskiej*. Warszawa: Aspra, 2019.
- Kondek Jędrzej Maksymilian, „*Desuetudo* postanowień umownych”, [w:] *Wykonanie zobowiązań. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Adamowi Brzozowskiemu*, red. Katarzyna Bilewska, Wojciech Kocot, Dorota Krekora-Zajac. 239-246. Warszawa: C.H. Beck, 2020.
- Koszowski Maciej, *Dwadzieścia osiem wykładów ze wstępu do prawoznawstwa. Wydanie rozszerzone o trzy wykłady ze wstępu do nauki o państwie*. Warszawa: Wydawnictwo CM, 2019.
- Koźmiński Krzysztof, „Prywatyzacja prawa”, [w:] *Socjologia prawa. Główne problemy i postacie*, red. Andrzej Kojder, Zbigniew Cywiński. 385-387. Warszawa: Wydawnictwo UW, 2014.
- Kuc Włodzimierz, „Charakterystyka umowy inwestorskiej”, [w:] *Klauzule w umowie inwestycyjnej w start-upie*, red. Małgorzata Sieradzka. 67-84. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Uczelni Łazarskiego, 2025.
- Kuipers Jan-Jaap, *EU Law and Private International Law. The Interrelationship in Contractual Obligations*. Lejda-Boston: Brill, 2012.
- Kukuryk Piotr, „Treść umowy według Zasad europejskiego prawa kontraktów oraz Reguł międzynarodowych kontraktów handlowych UNIDROIT” *Zeszyty Naukowe/Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie*, nr 802 (2009): 121-135.
- Kulaga Julian, „A Renaissance of the Doctrine of *Rebus Sic Stantibus*?” *KFG Working Paper Series*, nr 32 (2019): 1-21.

- Lachner Jacek, „Problematyka zmian umowy w związku z nadzwyczajną zmianą okoliczności” *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, nr 362 (2014): 240-250.
- Lackoroński Bogusław, „Zmiany kursu franka szwajcarskiego a sytuacja prawna kredytobiorców – wybrane zagadnienia” *Zeszyty Prawnicze BAS*, nr 1 (45) (2015): 38-68.
- Lauc Zvonimir, Marijana Majnarić, „EU Legal System and Clausula Rebus Sic Stantibus” *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series (ECLIC)*, t. V (2021): 785-804.
- Lauterpacht Hersch, *The Function of Law in the International Community*. Clark: Oxford University Press, 2008.
- Lemanowicz Marzena, „Theory of Contracts in the Light of New Institutional Economics. The Specificity of Agricultural Contracts” *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*, nr 4 (2018): 97-104.
- Leśniewska-Jerzykowska Magdalena, „Klauzula rebus sic stantibus na podstawie art. 357¹ KC – praktyczne problemy jej zastosowania. Wnioski de lege ferenda” *Zeszyty Naukowe Akademii Górnośląskiej*, nr 9 (2023): 211-222.
- Letto-Vanamo Pia, „Fragmentation and Coherence of Law – a Historical Approach”, [w:] *Coherence and Fragmentation in European Private Law*, red. Jan Smits, Pia Letto-Vanamo. 151-172. Monachium: DeGruyter Brill, 2012.
- Liżewski Bartosz, „Prawo publiczne a prawo prywatne – wybrane uwagi teoretyczne na temat hybrydyzacji instytucji prawnych” *Zeszyty Naukowe KUL*, nr 4 (2018): 47-63.
- Lutzi Tobias, „Introducing Imprévision into French Contract Law A Paradigm Shift in Comparative Perspective (February 19, 2016)”, [w:] *The French Contract Law Reform: A Source of Inspiration?*, red. Sophie Styns, Sanne Jansen. 89-112. Cambridge: Intersentia, 2016.
- Łączkowski Wojciech, „Aksjologiczne problemy stosowania prawa” *Roczniki Nauk Prawnych*, nr 3 (1993): 61-70.
- Machnikowski Piotr, „Opcjonalne prawo umów – zalety i ograniczenia”, [w:] *Wybrane zagadnienia polskiego prawa prywatnego. Księga pamiątkowa ku czci Doktora Józefa Kremisa i Doktora Jerzego Strzebinczyka*, red. Julian Jezioro, Krzysztof Zagrobelny. 175-184. Wrocław: E-Wydawnictwo, 2019.
- Mańko Rafał, „Wybrane relikty prawne epoki realnego socjalizmu w polskim prawie cywilnym – analiza zmiany funkcji społecznej instytucji prawnych w następstwie transformacji ustrojowej” *Studia Iuridica*, t. LXVI (2016): 207-235.
- Marchisio Giacomo, *Rebus Sic Stantibus: A Comparative Analysis for International Arbitration*. Doi: 10.2139/ssrn.2103641.

- Matys Justyna, Rafał Michałowski, „Wpływ działań wojennych na stosunki cywilnoprawne (wybrane zagadnienia)”, [w:] *War and Peace Philosophical, Political and Legal Aspects Volume II: Legal Conditionings*, red. Anetta Breczko, Florian Lempa. 79-100. Białystok: Temida2, 2013.
- Meierhenrich Jens, *The Legacies of Law Long-Run Consequences of Legal Development in South Africa, 1652-2000*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Menyhárd Attila, *Promoting Social Justice in Private Law. Conference: XIV. Dies Luby Iurisprudentiae. Ad hoc Legislation in Private Law*. Trnawa: Leges, 2019.
- Meszka Justyna, „Smart kontrakty jako nowe wyzwanie dla systemu prawnego” *Ius Et Administratio*, nr 3 (2023): 165-175.
- Mieszala Radosław, „Tradycyjne zawieranie kontraktów. Zarys kosztów transakcyjnych w aspekcie zarządzania organizacją”, [w:] *Problemy nauk prawnych*, t. XIV, red. Klaudia Pujer. 67-74. Wrocław: Exante Wydawnictwo Naukowe, 2019.
- Mike W. Peng, Joyce C. Wang, Nishant Kathuria, Jia Shen, Miranda Welbourne Eleazar, „Toward an institution-based paradigm”, *Asia Pacific Journal of Management*, t. XL (2022): 353-382.
- Milotic Ivan, Miran Marelja, „Between Mare Clausum and Mare Nostrum: Roman Views on Litus Maris in the Context of Initial Legal Fragmentation of the” *Ius Romanum*, t. II (2024): 446-471.
- Möslein Florian, Moritz Renner, „Systemic Failure and Systemic Change in Private and Business Law: An Introduction” *European Business Law Review*, nr 6 (2023): 941-954.
- Mróz Teresa, „The Code of Obligations – the Basis for the Continuity and Permanence of the Institutions of the Civil Law (Especially the Obligation Law) in Poland” *Miscellanea Historico-Iuridica*, nr 2 (2024): 105-127.
- Mucha-Kujawa Joanna, „Zmierzch czy dostosowanie umowy cywilnoprawnej do warunków ery cyfrowej” *Prawo i Więź*, nr 2 (2025): 235-262. Doi: 10.36128/PRIW.VI5.702.
- Ng’ambi Sangwani Patrick, *Resource Nationalism in International Investment Law*. Londyn: Routledge, 2016.
- Nowak Celina, „Przeszczepy prawne jako instrument hybrydyzacji prawa” *Studia Prawnicze PAN*, nr 3 (199) (2014): 5-27.
- Orzeł-Jakubowska Aleksandra, *Sądownictwo polubowne w świetle standardów konstytucyjnych*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2021.
- Osmola Szymon, „Teoria prawa umów. Autonomia, efektywność, sprawiedliwość” *Jurysprudencja*, t. XV (2021): 1-113.
- Papp Tekla, „Legal Dogmatic Questions about the Impact of the European Union’s Digital Legislation on Hungarian Contract Law” *Juridical Tribune – Review of Comparative and International Law*, nr 1 (2024): 47-59.

- Parchomiuk Jerzy, „Ochrona zaufania w relacjach horyzontalnych w prawie administracyjnym”, [w:] *Sprawiedliwość i zaufanie do władz publicznych w prawie administracyjnym*, red. Michał Kasiński, Małgorzata Stahl, Katarzyna Właźlak. 288-315. Warszawa: Wolters Kluwer, 2015.
- Parzygnat Patrycja, „Problematyka inteligentnych kontraktów. Wybrane aspekty technologii blockchain” *Ius Et Administratio*, nr 1 (2024): 59-69.
- Pazdan Maksymilian, „Pojęcie międzynarodowego prawa handlowego”, [w:] *Międzynarodowe prawo handlowe. System Prawa Handlowego*, t. IX, red. Wojciech Popiołek. 3-16. Warszawa: C.H. Beck, 2013.
- Pédamon Catherine, „The Paradoxes of the Theory of Imprévision in the New French Law of Contract: A Judicial Deterrent?” *Amicus Curiae*, nr 112 (2017): 10-17.
- Pichonnaz Pascal, „From Causula Rebus Sic Stantibus to Hardship: Aspects of the Evolution of the Judge’s Role” *Fundamina: A Journal of Legal History*, nr 1 (2011): 125-143.
- Pieniążek Marcin, „Teoria obietnicy w umowach wzajemnych na tle poglądów P. Ricoeura”, [w:] *Integracja zewnętrzna i wewnętrzna nauk prawnych*, cz. 1, red. Marek Zirk-Sadowski, Bartosz Wojciechowski, Tomasz Bekrycht. 105-119. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014.
- Prutis Stanisław, *Instytucje podstawowe prawa prywatnego (w opozycji do regulacji prawa publicznego)*. Białystok: Temida2, 2018.
- Przybyłowski Kazimierz, *Klauzula „rebus sic stantibus” w rozwoju historycznym*. Lwów: Redakcja Pamiętnika Historyczno-Prawnego, 1926.
- Pyziak-Szafnicka Małgorzata, Wojciech Robaczyński, Monika Kawecka-Stępień, *Elementarny kurs prawa cywilnego*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2012.
- Redfern Alan, *Law and Practice of International Commercial Arbitration*. Londyn: Sweet & Maxwell, 2004.
- Reich Norbert, „The Public/Private Divide in European Law”, [w:] *European Private Law After the Common Frame of Reference*, red. Hans W. Micklitz, Fabrizio Cafaggi. 56-89. Cheltenham-Northampton: Edward Elgar Publishing, 2010.
- Reinold Theresa, *Sovereignty and the Responsibility to Protect. The Power of Norms and the Norms of the Powerful*. Londyn: Routledge, 2013.
- Reisman Diana, Azarnoush Arsanjani, „Rebus Sic Stantibus as a Stabilizing Doctrine in the Climate Crisis, Climate Law”, t. XI (2021): 211-244.
- Robaczyński Wojciech, „Powrót klauzuli rebus sic stantibus” *Palestra*, nr 35 (1991): 7-16.
- Rudolf Stanisław, *Nowa ekonomia instytucjonalna wobec kryzysu gospodarczego*. Kielce: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomii i Prawa, 2012.

- Ruiz-Gálvez Encarnación Fernández, „La alteración sobrevenida de las circunstancias contractuales y la doctrina rebus sic stantibus. Génesis y evolución de un principio jurídico” *Persona y Derecho*, nr 1 (2016): 291-318.
- Santos Divino, Sthéfano Bruno, „Smart contracts: conceitos, limitações, aplicabilidade e desafios”, *Revista Jurídica Luso-Brasileira*, t. 4 (2018): 2771-2808.
- Schlegel Stefan, Benedikt Schuppli, „The Scope of the State as a Function of Transaction Costs: How Will Digitization Change the Role of Public Law?”, [w:] *Democracy and Globalization. Economic Analysis of Law in European Legal Scholarship*, t. X, red. Charlotte Sieber-Gasser, Alberto Ghibellini. 59-80. Cham: Springer, 2021.
- Sharma Divyansh, „The Move Towards Multi-Party Interim Appeal Arbitration: How Efficacious?” *Arbitration: The International Journal of Arbitration, Mediation and Dispute Management*, nr 1 (2022): 117-134.
- Smólkowa Teresa, „Multikryzys”, [w:] *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1985-1992. Cz. 1, A-O*, red. Teresa Smólkowa. 318. Kraków: Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego, 1998.
- Sołtys Bogusław, „Dlaczego warto wrócić do koncepcji instytucjonalnej odrębności prawa handlowego?” *Przegląd Prawa i Administracji*, t. CXXI (2020): 69-83.
- Sołtys Bogusław, „Rebus sic stantibus z perspektywy instytucjonalnej odrębności prawa handlowego”, [w:] *Kodeks spółek handlowych po 20 latach obowiązywania*, red. Marek Leśniak, Maciej Skory, Bogusław Sołtys. 111-126. Warszawa: Wolters Kluwer, 2022.
- Sornarajah Muthucumaraswamy, *The Pursuit of Nationalized Property*. Cambridge: Brill, 1986.
- Spangenberg Joachim H., Rudi Kurz, „Epochal Turns: Uncomfortable Insights, Uncertain Outlooks” *Sustainable Development*, nr 4 (2023): 2347-2362. Doi: 10.1002/sd.2512.
- Stankiewicz Wacław, „Instytucjonalna teoria kontraktów – presja ekonomii i prawa” *Ekonomia*, nr 4 (2013): 273-288.
- Stawarska-Rippel Anna, „Problem kodyfikacji prawa prywatnego w państwach Europy Środkowo-Wschodniej z perspektywy stulecia” *Miscellanea Historico-Iuridica*, z. 1 (2019): 43-53.
- Stürner Michael, *Der Grundsatz der Verhältnismäßigkeit im Schuldvertragsrecht. Zur Dogmatik einer privatrechtsimmanenten Begrenzung von vertraglichen Rechten und Pflichten*. Tybinga: Mohr Siebeck, 2010.
- Suff Marnah, *Essential Contract Law*. Londyn: Cavedish, 2000.
- Szumańska Joanna, „Prawo do modyfikacji umowy oraz do ograniczenia ryzyka jej niewykonania w międzynarodowym obrocie gospodarczym” *Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ*, nr 9 (2017): 189-197.

- Szumański Andrzej, *Renegocjacja umów w międzynarodowym obrocie gospodarczym. Studium prawnoporównawcze*. Kraków: Wydawnictwo UJ, 1994.
- Ślusarek Tomasz, „Ingerencja sądu w stosunek zobowiązaniowy poprzez zastosowanie klauzuli *rebus sic stantibus*”, [w:] *Problemy Nauk Prawnych*, t. XVI, *Z aktualnych zagadnień prawa karnego, cywilnego i administracyjnoprawnych*, red. Klaudia Pujer. 22-41. Wrocław: Exante Wydawnictwo Naukowe, 2023.
- Talabos Dávidné, Nikolett Lukács, „A clausula rebus sic stantibus elv története és továbbfejlesztési módzatai a német jogban, figyelemmel a porosz és osztrák magánjogra”, *Tanulmányok*, nr 1 (2015): 51-57.
- Taylor Richard, Damian Taylor, *Contract Law Directions*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Tosiek Piotr, „The European Union in Multi-Crisis: Towards Differentiated Legal Integration?” *Review of European and Comparative Law*, nr 1 (2022): 157-173.
- Tyc Waldemar, Marzena Schneider, „Kontrakt jako obiekt obserwacji naukowej w teorii ekonomii” *Studia Ekonomiczne/Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach*, nr 311 (2017): 48-60.
- Van Kędzierski Dawid, „Metodologia i paradygmat polskich szczegółowych nauk prawnych” *Transformacje Prawa Prywatnego*, nr 3 (2018): 5-59.
- Walvadkar Janhavee Ravindra, Hans Rudiger Kaufmann, „Business Under Crisis: Digital Transformation of Learning and Development”, [w:] *Business Under Crisis. Contextual Transformations*, t. I, red. Demetris Vrontis, Alkis Thrassou, Yaakov Weber, S.M. Riad Shams, Evangelos Tsoukatos, Leonidas Efthymiou. 175-200. Cham: Springer, 2022.
- Ziemblicki Bartosz, „Klauzula porządku publicznego ze szczególnym uwzględnieniem instytucji *punitive damages*”, [w:] *Rządy prawa i europejska kultura prawna*, red. Andrzej Bator, Joanna Helios, Wioletta Jedlecka. 97-108. Wrocław: E-wydawnictwo-Uniwersytet Wrocławski, 2014.

